

Tony Judt

Poválečná Evropa

Historie kontinentu 1945–2005

P
R
O
S
T
O
R

P R
O S T
O R

Poválečná Evropa

P R
O S T
O R

Tony Judt

Poválečná Evropa

Historie kontinentu 1945–2005

přeložil Dalibor Výborný

PRAHA | 2025

POSTWAR: A History of Europe Since 1945
Copyright © Tony Judt 2005
All rights reserved

Czech edition © PROSTOR 2025
Translation © Dalibor Výborný 2008

ISBN 978-80-7260-654-2

Věnováno Jennifer

Což není minulost tím dávnější a legendárnější,
čím bezprostředněji dýchá na paty současnosti?

THOMAS MANN, *Kouzelný vrch*

OBSAH

Předmluva a poděkování XIII

Úvod 1

ČÁST PRVNÍ

Po válce: 1945–1953

1. Dědictví války 13
2. Odplata 41
3. Obnova Evropy 63
4. Nedosažitelné urovnání 101
5. Nástup studené války 130
6. Strmá cesta 167
7. Kulturní války 200
- Finále. Konec staré Evropy 230

ČÁST DRUHÁ

Prosperita a její výkyvy: 1953–1971

8. Politika stability 245
9. Ztracené iluze 283
10. Věk hojnosti 331
- Dovětek. Pohádka o dvou ekonomikách 363
11. Chvilé sociální demokracie 369
12. Přízrak revoluce 400
13. Konec dobrodružství 433

ČÁST TŘETÍ

Závěrečná: 1971–1989

- 14. Omezené vyhlídky 465
- 15. Politika v nové tónině 497
 - 16. Čas změny 518
 - 17. Nový realismus 551
 - 18. Moc bezmocných 576
- 19. Konec starého řádu 602

ČÁST ČTVRTÁ

Po pádu: 1989–2005

- 20. Štěpení kontinentu 655
 - 21. Účtování 684
- 22. Evropa stará – a nová 722
 - 23. Podoby Evropy 770
- 24. Evropa jako způsob života 798

Epilog

- Z domu mrtvých.
- Úvaha o moderní evropské paměti 825

- Seznam map 855
- Seznam fotografií a ilustrací ve fotopříloze 857
- Použité česká díla a překlady a jejich zkratky 861
 - Bibliografie 863
 - Jmenný rejstřík 899
 - Věcný rejstřík 909

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ

Evropa je nejmenší ze všech kontinentů. Vlastně to ani kontinent není – jenom subkontinent připojený k Asii. Rozloha Evropy (když pomineme Rusko a Turecko) je pouhých pět milionů kilometrů čtverečných, necelé dvě třetiny rozlohy Brazílie nebo jen o trochu víc než polovina území Číny či USA. Je trpaslíkem vedle Ruska rozkládajícího se na ploše sedmnácti milionů kilometrů čtverečných. Ale co se týče její vnitřní různorodosti a kontrastů, které v sobě skrývá, v tom je Evropa jedinečná. Podle posledního sčítání se na ní nalézá čtyřicet šest států. Většinu z nich tvoří země a národy se svými vlastními jazyky. V mnohých z nich se najdou ještě další národnostní a jazykové skupiny, které nemají svůj mateřský stát. Historie, politika, kultura a paměť, každé země je jedinečná, přesto se navzájem překrývají, a každá je předmětem zevrubného zkoumání. Dokonce i o krátkém šedesátiletém období od konce druhé světové války – vlastně především o něm – existuje jenom v angličtině nevyčerpatelné množství sekundární literatury.

Nikdo si tudíž nemůže dělat nárok na sepsání úplné a konečné historie soudobé Evropy. Moje vlastní nedostatky z hlediska takového úkolu navíc umocňuje chybějící odstup. Narodil jsem se krátce po válce a byl jsem současníkem většiny událostí vyličených v této knize. Mám stále v paměti mnoho věcí, o nichž jsem se dozvídal, které jsem viděl – nebo na nichž jsem se dokonce i podílel –, a v nichž se tato historie odvíjela. Ulehčuje mi to pochopení poválečných dějin Evropy, nebo naopak znesnadňuje? To nevím. Zato právě z toho důvodu vím, jak je občas velice obtížné udržet si přístup nezaujatého a nad věcí stojícího historika.

Tato kniha se o takovou olympanskou nezáúčastněnost ani nepokouší. *Poválečná Evropa*, aniž by se, jak doufám, vzdávala poctivého úsilí o objektivitu, nabízí neskrývané osobní interpretaci nedávné evropské minulosti. Interpretaci názorově vyhraněnou. Některé soudy budou asi kontroverzní, některé se jistě ukáží jako chybné a žádný si nečiní nárok na neomylnost. Ale ať už správné nebo nesprávné, jsou moje vlastní – stejně jako veškeré chyby, které se nutně musejí vloudit do práce podobného rozsahu a šíře záběru. Nicméně bez ohledu na omyly, které se v této knize objevují, osvědčí se přinejmenším některá hodnocení a závěry v ní obsažené jako trvale platné, a za ty do značné míry vděčím mnoha badatelům a přátelům, na které jsem se spoléhal při přípravě a psaní této práce.

Kniha tohoto typu se v první řadě opírá o jiné knihy.* Ke klasikům moderní historiografie, k nimž jsem se obracel pro inspiraci a příklad, patří *Věk extrémů*

*/ Poznámky pod čarou v následujících kapitolách budou z větší části tradičního typu, tj. půjde v nich spíše o komentáře k textu knihy než o odkazování k informačním pramenům. Abychom se vyhnuli dalšímu narůstání objemu již beztak hodně rozsáhlé knihy, určené širšímu okruhu čtenářů, neopatřili jsme ji úplným poznámkovým aparátem. Místo toho budou prameny pro *Poválečnou Evropu* spolu s kompletní bibliografií v patřičné době k dispozici na webových stránkách Remarquova institutu (<http://www.nyu.edu/pages/remarque>). Pozn. aut.

(Praha 1998) (*The Age of Extremes*) Erica Hobsbawma, *Europe in the Twentieth Century* (Evropa ve dvacátém století) George Lichtheima, *English History 1914–1945* (Dějiny Anglie) A. J. P. Taylora a *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (*Minulost' jednej ilúzie. Esej o ideji komunizmu v 20. storočí*, Bratislava 2000) již zesnulého Françoise Fureta. Ačkoliv se tyto knihy a jejich autoři ve všech ostatních aspektech zásadně liší, dvě věci mají společné: jistotu, která pramení z hlubokých znalostí a intelektuálního sebevědomí, jaké je jen vzácně k vidění u jejich následovníků – a jasnost vyjadřování, jež by měla být vzorem všem historikům.

Mezi odborníky, z jejichž prací jsem se o nejnovějších evropských dějinách dozvěděl nejvíc, a jimž proto dlužím svůj dík, bych chtěl obzvláště jmenovat Harolda Jamese, Marka Mazowera a Andrewa Moravcsika. Vliv jejich prací bude na dalších stránkách jasně patrný. Alanu S. Milwardovi jsem zavázán – a spolu se mnou všichni ostatní, kdo zkoumají moderní Evropu – mimořádnou vděčností za jeho poučené a obrazoborecké studie poválečné ekonomiky.

Za dosažený stupeň obeznámenosti s historií střední a východní Evropy – což je téma, jež obecné dějiny Evropy často odbývají, neboť je většinou zpracovávají odborníci na západní polovinu kontinentu –, který si mohu připsat k dobru, vděčím zástupu mladších nadaných badatelů, k nimž patří Brad Abrams, Catherine Merridaleová, Marci Shorová a Timothy Snyder, a také svým přátelům Jacquesovi Rupnikovi a Istvánu Deákovi. Od Timothyho Gartona Ashe jsem se hodně dozvěděl nejen o střední Evropě (která byla po mnoho let jeho stěžejním tématem), ale také o obou německých státech v éře *Ostpolitik*. Během rozhovorů s Janem Grossem, které probíhaly po mnoho let – a také díky jeho průkopnickým pracím –, jsem se hodně poučil o polských dějinách, ale také o správném chápání společenských důsledků války, což je téma, které Jan zpracoval s nevšedním porozuměním a mimořádně lidským přístupem.

V částech věnovaných Itálii jsem se s vděčností opíral o práci Paula Ginsborga a pasáže o Španělsku zase odrážejí, co jsem se dozvěděl z knih a přednášek jedinečného Victora Pereze-Díaze. Oběma jsem velice zavázán a spolu s nimi také Annette Wiewiorkové, jejíž autoritativní analýza *Déportation et Génocide*, pojednávající o rozporné reakci Francie na holocaust, hluboce ovlivnila moje vyličení tohoto temného příběhu. Moje závěrečné úvahy o „Evropě jako způsobu života“ zásadně formovaly spisy vynikající odbornice na mezinárodní právo Anne-Marie Slaughterové, jejíž práce o „rozčleněných státech“ se energicky staví za mezinárodní správu ve formě EU ne snad proto, že je sama o sobě dokonalejší, nebo že dokonce představuje ideál, ale z toho důvodu, že – ve světě, v jakém žijeme – nic jiného fungovat nebude.

Přátelé, kolegové a posluchači po celé Evropě mě toho o nejnovějších dějinách starého kontinentu naučili mnohem víc, než bych kdy dokázal pochytit z knih a archivů. Mezi ty, kterým jsem obzvláště vděčný za pohostinnost a pomoc, patří Krzysztof Czerwinski, Peter Kellner, Ivan Krastev, Denis Lacorne, Krzysztof Michalski, Mircea Mihaes, Berti Musliu, Susan Neimanová a David Travis. Istvánu Révovi dlužím poděkování za to, že mne přiměl navštívit – i když to byl hodně

nepříjemný zážitek – budapeštský Dům hrůzy. Svůj čas i nápady mi velkoryse poskytovali moji newyorští kolegové Richard Mitten, Katherine Flemingová a Jerrold Seigel. Dino Buturovic laskavě zkontroloval a vyluštil dlouhou řadu lingvistických rébusů, které pro mě představovaly pojmy týkající se Jugoslávie.

Jsem vděčný také Philipu Furmanskému, Jessovi Benhabibovi a Richardu Foleymu – mužům, kteří se postupem času střídali ve funkci děkanů fakulty společenských a přírodních věd na Newyorské univerzitě – za to, že podpořili nejen můj vlastní výzkum, ale i Remarqueův institut, který jsem založil, abych povzbudil ke zkoumání evropských dějin další. A Remarqueův institut, který uspořádal mnoho přednášek a seminářů, jež pro mne byly bohatým zdrojem informací, bych nedokázal vybudovat, kdyby mi velkoryse nepomáhal Yves-André Istel. A také bych nikdy nedokázal napsat tuto knihu a současně řídit Remarqueův institut, nebýt hladké spolupráce s jeho neuvěřitelně schopným administrativním ředitelem Jairem Kesslerem.

Hluboce zavázán jsem také, jako mnozí jiní přede mnou, svým literárním agentům Andrewovi Wylieovi a Sarah Chalfantové za jejich neselhávající podporu projektu, který trval déle a rozrostl se do větší šíře, než by kdokoliv kdy dokázal předvídat. V poděkování svým redaktorům Ravimu Mirchandanimu a Scottu Moyersovi bych měl zvláště ocenit Scotta a jeho kolegyni Jane Flemingovou z Penguin Press v New Yorku. Oni sami vědí, jak moc jim vděčím za úspěšnou přípravu této knihy k vydání. Děkuji Leonu Wieseltierovi za hodnocení a připomínky, které se promítly do podoby 12. a 14. kapitoly, když jsem je ve formě eseje poprvé uveřejnil v pozoruhodné rubrice listu *The New Republic* věnované společenským vědám, kterou Leon s nevšední péčí řídil. Co se týče odborného přínosu, pak můj jednoznačně největší dík patří Robertu Silversovi, jedinečně schopnému redaktorovi *The New York Review of Books*, který mne celá léta povzbuzoval k neustálému rozšiřování politického a historického záběru se všemi riziky a obohaceními, které s sebou takové dobrodružné výpravy do neznáma přinášejí.

Tato kniha těžila také z práce doktorandů Newyorské univerzity. U některých z nich – jsou to zejména doktorky Paulina Brenová, Daniel Cohen (v současnosti působící na Riceově univerzitě) a Nicole Rudolphová – mi jejich původní výzkumy pomohly pochopit dané historické epochy a byly zhodnoceny na stránkách této knihy. Jiní zase – jako Jessica Coopermanová a Avi Patt – odvedli nedocenitelný kus práce jako výzkumní asistenti. Michelle Pintová – a Simon Jackson – se bez protestů proměnili ve schopné pátrače po obrazovém materiálu. Byla to právě ona, kdo se zasloužil o vyhledání nejpůsobivějších ilustrací, zejména fotografie zabalené sochy Lenina, která zdobí konec třetí části. Alex Molot pilně vyhledával a shromažďoval publikované i nepublikované statistiky a řady údajů, na nichž je kniha tohoto druhu nevyhnutelně a podstatně závislá a v žádném případě bych ji bez nich nemohl napsat.

Moje rodina prožila s poválečnou Evropou velice dlouhou dobu – v případě mých dětí to bylo celé dospívání. Nejen že trpělivě snášely mou častou nepřítomnost, cesty a posedlosti, jež práce na této knize přinášela, ale také významně přispěly k jejímu obsahu. Danielovi vděčí za svůj titul a Nicholasovi za

připomínku, že ne všechny dobré příběhy mají šťastný konec. Také mé ženě Jennifer vděčí ta kniha za mnohé – v neposlední řadě to bylo dvojí pečlivé a konstruktivní pročtení celého textu. Autor jí ovšem dluží za mnohem víc, proto je *Poválečná Evropa* věnována právě jí.

ÚVOD

*„Každá epocha je sfinga, která se propadá do propasti,
jakmile někdo najde odpověď na její hádanku.“*

HEINRICH HEINE

*„Okolnosti (které pro některé pány nic neznamenaají!) dávají ve
skutečnosti každému politickému principu jeho jedinečnou barvu
a svébytnou působivost.“*

EDMUND BURKE

„Události, drahý hochu, události.“

HAROLD MACMILLAN

*„Dějiny nejsou půda, na které vyrůstá štěstí.
Šťastná období jsou prázdné stránky historie.“*

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

Pro napsání této knihy jsem se poprvé rozhodl, když jsem přestupoval na Westbahnhof, jednom z hlavních vídeňských nádraží.

Byl prosinec 1989, a tedy příhodná chvíle. Právě jsem se vrátil z Prahy, kde dramatici a historikové z Občanského fóra Václava Havla smetli komunistický policejní stát a čtyřicet strastiplných let „reálného socialismu“ na smetiště dějin. O pár týdnů dříve neočekávaně padla Berlínská zeď. V Maďarsku i v Polsku každého zaměstnávaly problémy postkomunistické politiky, protože staré režimy – před pár týdny ještě všemocné – ustupovaly do bezvýznamnosti. Komunistická strana Litvy s okamžitou platností vyhlásila nezávislost na Komunistické straně Sovětského svazu. A rádio v taxíku, kterým jsem jel na nádraží, právě přinášelo první zprávy o povstání proti Ceaușescově diktatuře v Rumunsku. Topografií Evropy, od konce druhé světové války zkamenělou, otřásalo politické zemětřesení.

Skončila jedna epocha a rodila se nová Evropa. Aspoň tolik bylo zřejmé. Ale s koncem starého řádu mělo být zpochybněno mnoho předpokladů, po dlouhá léta samozřejmých. Co se kdysi jevilo jako trvalé a jaksi nevyhnutelné, získávalo najednou nádech pomíjivosti. Konfrontace studené války, propast oddělující Západ a Východ, zápas mezi „komunismem“ a „kapitalismem“, separátní příběhy z dvou různých světů prosperující západní Evropy na jedné straně a sovětských satelitů v její východní polovině na straně druhé. To všechno už nebude možné chápat jako výsledek ideologické nutnosti nebo železné logiky politického vývoje. Byly to nahodilé produkty dějin – a dějiny je zase odvrhly.

Budoucnost Evropy měla vypadat úplně jinak, a stejně tomu mělo být i s její minulostí. Při zpětném pohledu už jsme se na léta 1945–1989 neměli dívat jako

na práh nové epochy, ale spíš jako na přechodné období, poválečnou mezihru, pokračování pokusů o vyřešení konfliktu, který se uzavřel v roce 1945, ale jeho dohra trvala ještě další půlstoletí. Ať už na sebe Evropa v nadcházejících letech měla vzít jakoukoli podobu, známý a úhledně zpracovaný příběh o tom, co se v ní dělo předtím, se už definitivně proměnil. V prosincovém mrazu té středo-evropské zimy se mi zdálo samozřejmé, že dějiny poválečné Evropy bude nutné napsat znovu.

Byl k tomu příhodný čas i místo. Vídeň roku 1989 se stala palimpsestem komplikovaných, propletených minulostí Evropy. Počátkem 20. století Vídeň *byla* Evropa: kvasící, nepokojné, v sebeklamu žijící centrum kultury a civilizace na prahu apokalypsy. Mezi válkami se Vídeň z někdejší velkolepé imperiální metropole rakousko-uherské monarchie scvrkla na postupně upadající zchudlé hlavní město zbytkového státěčku, aby skončila jako správní středisko okrajové provincie Velkoněmecké říše, jejímž nacistickým pánům většina Vídeňáků a jejich krajanů s tak nevídaným nadšením přísahala poddanskou věrnost.

Po porážce Německa se Rakousko stalo součástí západního tábora a dostalo se mu přívlastku Hitlerovy „první oběti“. Po tomto dvojnásob nezaslouženém zásahu štěstěny se Vídeň cítila oprávněná k tomu, aby svou minulost zapudila. Za přispění výhodné amnézie ohledně své oddanosti nacismu si rakouské hlavní město – „Západní“ metropole obklíčená „východní“ Evropou – osvojilo novou identitu předsunuté výspy a výkladní skříně svobodného světa. Pro své někdejší poddané v Československu, Polsku, Maďarsku, Rumunsku a Jugoslávii, kteří se ocitli v sovětské pasti, teď Vídeň reprezentovala „střední Evropu“, pomyslné kosmopolitní společenství, kterou Evropané v průběhu onoho století jaksi někam založili. S posledními léty existence komunismu se pak toto město stalo jakousi předsunutou strážní pozorovatelnou svobody, místem povzbudivých setkání, přestupní stanicí pro Východoevropany unikající na Západ a západní stavitele mostů na Východ.

Vídeň roku 1989 proto představovala přesně to pravé místo, kde začít s „promyšlením“ Evropy. Rakousko ztělesňovalo všechny ty poněkud samolibé rysy poválečné západní Evropy: kapitalistickou prosperitu podepřenou bohatě dotovaným systémem sociálního zabezpečení, sociální smír zajišťovaný štědrnou nabídkou pracovních míst a různých výhod, jejichž rozdělování měly v rukou hlavní společenské skupiny a politické strany, vnější bezpečnost garantovanou západním nukleárním deštníkem, který Rakousko bralo jako samozřejmost, zatímco si samo hovělo ve své bohorovné „neutralitě“. Přitom za řekami Dunajem a Litavou, jen pár kilometrů na východ, začínala ona „druhá“ Evropa, Evropa bezútesné chudoby a tajných policíí. Distanci mezi oběma Evropami v lapidární zkratce vystihoval rozdíl mezi dvěma vídeňskými nádražími. Na jedné straně energický, agresivní Westbahnhof, kde podnikatelé a movití turisté nasedají do expresů směřujících do Mnichova, Curychu nebo Paříže, a na druhé straně ponurý a nehostinný Südbahnhof, ošumělý, špinavý a maličko nebezpečný útulek nuzných cizinců, které sem přivážejí zaneřádně staré vlaky z Budapešti a Bělehradu.

A tak jako dva zdejší hlavní železniční uzly bezděčně stvrzovaly zeměpisné schizma Evropy – jeden se obracel k optimistickému, prosperujícímu západu, druhý bez velkých okolků přiznával tíhnutí Vídně k východu – i samy ulice rakouského hlavního města němě dosvědčují existenci propasti mlčení, která odděluje pokojnou evropskou současnost od její znepokojivé minulosti. Impozantní, sebevědomé stavby lemuující rozlehlou Ringstrasse jsou připomínkou úlohy imperiální metropole, kterou Vídeň kdysi plnila – i když samotný Ring působí jaksi příliš rozmáčkly a přehnaně velkolepě na to, aby sloužil jen jako dopravní tepna pro každodenní provoz středně velkého evropského hlavního města –, a je proto na své výstavné budovy a veřejná prostranství právem hrdá. Vídeň je opravdu bohatá tím, co připomíná její bývalou slávu, ale v tom, co se týká její mnohem nedávnější minulosti, zůstává záměrně nesdílná.

A vůbec neújournější mlčení zachovává ve vztahu k Židům, kteří kdysi obývali valnou část domů ve vnitřním městě a rozhodujícím dílem přispívali k rozvoji umění, divadla, hudby, literatury a vědy, tedy oblastí, které udělaly z Vídně to, čím *byla* v době své největší slávy. Právě násilí spáchané na vídeňských Židech, které vyhnali z jejich domovů, vyvezli na východ a vymazali je z paměti jejich domovského města, vysvětluje provinilé mlčení současné Vídně. Protože poválečná Vídeň – stejně jako poválečná Evropa – byla impozantním domem vystavěným na základech, v nichž spočívala nevyslovitelná minulost. Jenomže mnoho těch největších ničemností se odehrávalo v zemích, které upadly pod sovětskou nadvládu, a to byl důvod, proč se na minulost, která tomu předcházela, tak snadno zapomnělo (na Západě), nebo byla potlačena (na Východě). S návratem východní Evropy není ta minulost o nic méně nevyslovitelná, nyní však už bude nevyhnutelné vyslovit ji. Po roce 1989 už nic – budoucnost, přítomnost a především minulost – nebude takové jako předtím.

Ačkoliv jsem se rozhodl sepsat dějiny poválečné Evropy v prosinci 1989, vlivem různých okolností trvalo ještě mnoho let, než jsem se do toho úkolu opravdu pustil. Když se na něj dívám zpětně, bylo to vlastně štěstí. Mnoho věcí, které k dnešku nabraly trochu zřetelnější obrysy, zůstávalo tehdy stále ještě nejasných. Otevřely se archivy. Zmatky, které nevyhnutelně provázejí revoluční zvraty, se mezitím usadily a přinejmenším některým z dlouhodobých důsledků převratných změn roku 1989 je nyní možné porozumět. A také dost dlouho trvalo, než se zmírnily otřesy vyvolané těmito událostmi. Když jsem do Vídně zajel příště, město právě zápasilo s nutností postarat se o desetitisíce uprchlíků ze sousedního Chorvatska a z Bosny.

O tři roky později Rakousko opustilo svou dlouho pečlivě pěstovanou poválečnou autonomii a vstoupilo do Evropské unie, jejíž nástup jako hybné síly v evropských záležitostech byl přímým důsledkem východoevropských revolucí. A při další návštěvě Vídně v říjnu 1999 jsem našel Westbahnhof pokrytý plakáty Strany svobodných Jörga Haidera, jenž navzdory svému neskrývanému obdivu k „úctyhodným mužům“, kteří v uniformách nacistických armád „konali svou povinnost“ na východní frontě, vytěžil toho roku ve volbách 27 procent hlasů svých krajanů z úzkosti a neporozumění tváří v tvář změnám, které se v jejich světě v uplynulých deseti letech odehrály. Po téměř půlstole-

té nehybnosti tak Vídeň – stejně jako celá Evropa – znovu vstoupila do historie.

Tato kniha vypráví příběh Evropy po skončení druhé světové války a začíná tudíž v roce 1945. *Stunde nul*, jak říkají Němci – nultá hodina. Ale i na tenhle příběh, jako na všechno ostatní ve 20. století, padá stín třiceti let války, která začala v roce 1914, kdy evropský kontinent nastoupil cestu vedoucí ke katastrofě. Samotná první světová válka znamenala pro všechny zúčastněné traumatizující stroj na zabíjení – 50 procent mužského obyvatelstva Srbska ve věku od 18 do 55 let padlo v boji –, ale kupředu nepohnula ničím. Německo nebylo, jak se v té době všeobecně věřilo, ve válce rozdrceno, a na kolena je nesrazilo ani poválečné uspořádání. V takovém případě by se pak jeho téměř naprostá dominance v Evropě o dvacet let později stěžela vysvětlit. Ve skutečnosti stála válečná porážka Německo, které své válečné dluhy nezaplatilo, méně než Spojence jejich vítězství. Proto vyšlo z války relativně *silnější*, než bylo v roce 1913. „Německá otázka“, která se v Evropě objevila s nástupem Pruska o generaci dříve, zůstala nevyřešená.

Malé státy, které se v roce 1918 objevily po rozpadu starých říší, byly chudé, vratké, zranitelné a vzájemně znesvářené. Meziválečná Evropa překypovala „revizionistickými“ státy. Rusko, Německo, Rakousko, Maďarsko a Bulharsko utrpěly ve Velké válce porážku a čekaly na příležitost k odčinění (revizi) svých územních ztrát. Po roce 1918 nedošlo k obnově mezinárodní stability ani k návratu velmocenské rovnováhy, jen si všichni vzali oddechový čas, který si vynutilo všeobecné vyčerpání. Váلكychtivost to však nijak neztlumilo, jen se přenesla na domácí scény – do nacionalistických vášní, rasových predsudků, třídních bojů a občanských válek. Evropa dvacátých a zvláště třicátých let vstoupila do soumravné zóny mezi koncem jedné války a hrozbou předzvěstí té nadcházející.

Vnitropolitické konflikty i antagonismy mezi státy v meziválečném období prohluboval – a do jisté míry i spouštěl – souběžně probíhající rozklad evropského hospodářství. Evropská ekonomika dostala trojitý úder. První světová válka postihla domácí pracovní trhy, zlikvidovala obchod a zpusťovala celé regiony – stejně jako krachující státy. Mnoho zemí – především středoevropských – se z jejích následků nikdy nezotavilo. Ty, které to dokázaly, srazila zpět krize ve třicátých letech, kdy deflace, propad podnikatelských aktivit a zoufalé úsilí bránit se mezinárodní soutěži pomocí ochrannářských celních bariér vyústily nejenom v dosud nevídanou míru nezaměstnanosti a zhroutil průmyslových kapacit, ale také v rozpad mezinárodního obchodu (francouzsko-německá obchodní výměna klesla mezi lety 1929–1936 o 83 procent), a to všechno doprovázely tvrdé vnitropolitické zápasy a výbuchy nenávisti. A pak přišla druhá světová válka, jejíž bezprecedentní dopad na *civilní* obyvatelstvo a ekonomiky postižených států budeme probírat v první části této knihy.

Kumulativní účinek těchto ran mohl zničit civilizaci. Rozsah katastrofy, kterou si Evropa sama způsobila, byl současníkům dokonale jasný dokonce už ve chvíli, kdy probíhala. Někteří příslušníci krajní levice a zrovna tak krajní pravice viděli v sebezničení buržoazní Evropy příležitost k vybojování něčeho

lepšího. Třicátá léta byla Audenovým „nizkým, nečestným desetiletím“, zároveň však také dobou oddanosti ideálům a politickým vírám, která vyvrcholila ve španělské občanské válce ztrátou iluzí a lidských životů. Bylo to babí léto radikálních vizí 19. století, jež lidé nyní vkládali do nesmiřitelných ideologických bitev ještě krutější éry. „Jak mimořádně silné byly v meziválečné epoše touhy po novém lidském řádu, a jak tragicky potom ztroskotalo úsilí žít v souladu s ním“ (Arthur Koestler).

V zoufalství nad Evropou zvolili někteří útěk. Nejdříve do posledních liberálních demokracií na jejím západním okraji, potom – pokud to stihli – do obou Amerik. A někteří jako Stefan Zweig nebo Walter Benjamin si vzali život. V předvečer definitivního pádu starého kontinentu do propasti se zdálo, že Evropa už nemá naději. Ať už tím, co evropská civilizace v době svého zhroucení ztratila, bylo cokoliv – a předzvěsti této ztráty už dávno předtím vytušili Karl Kraus a Franz Kafka ve Zweigově rodné Vídni –, už nikdy se to nevrátí. *Velkou iluzí* té doby, jak ji ve stejnojmenném klasickém filmu z roku 1937 představuje Jean Renoir, bylo oddat se válce a jejím doprovodným mýtům cti, prestiže a třídní příslušnosti. Ale v roce 1940 se pozorným Evropanům tou největší evropskou iluzí, teď zdiskreditovanou tak, že už se nemohla vzpamatovat, stala sama evropská civilizace.

Ve světle toho, co nečekanému vzkříšení Evropy po roce 1945 předcházelo, se člověk pochopitelně ocitá v pokušení vyličit je v sebecchvalném, či dokonce nadšeném tónu. Takový tón převládal i v knihách líčících dějiny poválečné Evropy, především v těch, jež vznikly před rokem 1989. A ve stejném duchu přistupovali k hodnocení vlastních výkonů v tomto období i evropští politici. Už samotné přežití a obnova jednotlivých států kontinentální Evropy po kataklyzmatu totální války; absence vnitropolitických zápasů a postupné rozšiřování institucionálních forem evropské spolupráce, ekonomika úspěšně uzdravená z třicetiletého hospodářského rozkladu a „normalizace“ prosperity, optimismu a míru – to všechno podněcovalo k přehnaně optimistickým projevům. Vzkříšení Evropy byl „zázrak“. „Postnacionalistická“ Evropa se poučila z tvrdé lekce své nedávné historie. Zrodil se pokojný, mírumilovný kontinent, který povstal „jako Fénix z popela“ své vražedné – a sebevražedné – minulosti.

Jako mnoho jiných mýtů obsahuje i toto pochvalné hodnocení Evropy druhé poloviny 20. století zrnko pravdy. Mnohem více ovšem opomíjí. Východní Evropa od rakouských hranic až k pohoří Ural, od Tallinnu až po Tiranu do něj totiž vůbec nezapadá. *Její* poválečná desetiletí byla jistě mírová ve srovnání s tím, co se na evropské půdě odehrávalo před nimi, ale za to vděčila jedině nevíтанé přítomnosti Rudé armády. Byl to mír vězeňského dvora udržovaný tanky. A pokud satelitní státy sovětského bloku přikročily k programu mezinárodní kooperace zdánlivě srovnatelnému s tím, co probíhalo na západ od jejich hranic, pak to bylo jen proto, že jim Moskva „bratrské“ instituce a spolupráci v jejich rámci vnutila silou.

Historii obou polovin poválečné Evropy nelze popisovat odděleně. Dědictví druhé světové války – a meziválečných dekád a Velké války, která jim předchází

zela – postavilo vlády a národy východní i západní Evropy před stejně obtížné volby, co se týkalo úkolu, jak nejlépe uspořádat vlastní záležitosti tak, aby se vyloučilo opakování minulosti. Jednou z možností bylo uplatňování radikální politiky hnutí lidové fronty ze třicátých let, a zpočátku se k ní přikláněli lidé v *obou* částech Evropy (to je jedna z připomínek skutečnosti, že rok 1945 nikdy nepředstavoval tak úplně nový začátek, jak se to někdy zdá). Ve východní Evropě se zásadní společenská transformace v nějaké podobě jevila jako nevyhnutelnost. Návrat ke zdiskreditované minulosti byl nepřijatelný. Co by ji ale mělo nahradit? Komunismus nejspíš dobré řešení nenabízel, ale dilema, na které dával odpověď, bylo velmi reálné.

Západu se podařilo vyhlídku na radikální změny zaplašit, přičemž sehrála nemalou roli americká pomoc (a tlak). Přitažlivost politiky lidové fronty – a komunismu – se vytratila. Obojí bylo receptem pro zlé časy, a na Západě, přinejmenším po roce 1952, už tak zle nebylo. A tak se v následujících desetiletích na nejistoty prvních poválečných roků zapomnělo. V roce 1945 však možnost, že by události mohly nabrat jiný směr – či spíše pravděpodobnost, že takový směr skutečně *naberou* – vypadala velice reálně. Nová cesta, kterou západní Evropa nastoupila a která je dnes pro nás samozřejmá, měla zabránit návratu starých démonů (nezaměstnanosti, fašismu, německého militarismu, války, revoluce). Postnacionalistická, sociálně ohleduplná, mírová, spolupracující Evropa se nezrodila z optimistických, ctižádostivých plánů zahleděných do daleké budoucnosti, jak si zpětně bláhově představují dnešní euroidealisté. Byl to jen nejistý plod strachu. Předáci téhle Evropy měli stále před očima běsy její neblahé minulosti, a proto uvedli v život sociální reformy a vybudovali nové instituce – jako preventivní opatření proti jejich návratu.

V této souvislosti je pak snazší porozumět faktu, který připomínáme, totiž že se v sovětském bloku mocenské struktury věnovaly v zásadě stejnému úkolu. Také ony byly vedeny v první řadě snahou vystavět bariéry proti tomu, aby politika znovu zapadla do starých kolejí. V komunistických zemích se to ovšem spíše než cestou sociálního pokroku dělo za použití hrubého násilí. Držitelé moci přepsali nedávnou historii – a občany vedli k tomu, aby na ni zapomněli – v souladu s tvrzením komunistů, že sociální revoluce pod jejich vedením nejenom odstranila chyby minulosti, ale i podmínky, které umožňovaly jejich vznik. I toto tvrzení, jak uvidíme, bylo pouhým mýtem, nebo v nejlepším případě polopravdou.

Ale komunistický mýtus podává bezděčné svědectví o tom, jak důležité (a obtížné) bylo vypořádat se s tíživým dědictvím v *obou* polovinách Evropy. První světová válka zničila starou Evropu. Druhá světová válka vytvořila podmínky pro vznik nové Evropy. Ale na Evropu jako celek dopadal po celé období od roku 1945 dlouhý stín diktatur a válek z její bezprostřední minulosti. To je jedna ze zkušeností, která byla společná všem poválečným generacím Evropanů a odlišovala je od Američanů, jimž 20. století přineslo dosti rozdílné a mnohem optimističtější poučení. A to je zásadní výchozí bod pro každého, kdo se snaží porozumět evropským dějinám před rokem 1989 – a docenit, jak zásadně se proměnily po něm.

Isaiah Berlin ve své úvaze o Tolstého pohledu na historii vystihl jeden důležitý rozdíl mezi dvěma pojetími intelektuálního přístupu k historické látce, který vyjádřil známým veršem řeckého básníka Archilocha: „Liška zná mnoho věcí, ale ježek zná jednu velkou.“ Budeme-li se držet těchto pojmů, pak kniha, kterou držíte v ruce, rozhodně není „ježek“. Nemám žádnou velkou teorii soudobých dějin Evropy, kterou bych tu předložil, žádnou jednotící ideu ani žádný jedinečný příběh, do kterého by se vešlo vše. Z toho ovšem nevyplývá, že si myslím, že historie Evropy po druhé světové válce žádné myšlenkově určující téma nemá. Naopak, má, a nikoli jediné. Evropa, stejně jako ta liška, zná mnoho věcí.

Na prvním místě je to historie evropského mocenského ústupu. Už po roce 1945 nemohly hlavní evropské mocnosti aspirovat na mezinárodní velmocenské nebo imperiální postavení. Dvě výjimky z tohoto pravidla – Sovětský svaz a částečně i Velká Británie – byly ze svého vlastního pohledu evropské jen z poloviny, a v každém případě se i jejich mocenský význam na konci období, které je tu vylíčeno, podstatně umenšil. Většina Evropy zažila pokoření porážky a okupace. Nebyla schopna se osvobodit od fašismu vlastními silami, a stejně tak nebyla schopna bez pomoci zvenčí udržet na uzdě komunismus. Poválečnou Evropu osvobodily – i spoutaly – síly přicházející odjinud. Teprve po značném, desítky let trvajícím úsilí se Evropané nakonec přece jen dokázali znovu stát pány vlastního osudu. Všechny někdejší evropské námořní říše (Británie, Francie, Holandsko, Belgie, Portugalsko) byly odstřiženy od svých zámořských držav, zredukovány na svá evropská jádra a jejich pozornost se přesunula zpět k mateřskému světadílu.

Za druhé: v posledních dekadách uplynulého milénia začaly odumírat „velké příběhy“ evropské historie. Univerzální teorie dějin 19. století a jejich doprovodné ideje pokroku a změny, revoluce a transformace přivedly na svět politické koncepce a společenská hnutí, které v první polovině 20. století roztrhaly Evropu na kusy. A i to je příběh, který dává smysl jedině na celoevropském pozadí: pokles intenzity politického kvasu na Západě (s výjimkou na okraj odsunutě intelektuálské menšiny) doprovázelo – zase z docela jiných důvodů – zvětrávání politické víry a zdiskreditování oficiálního marxismu na Východě. Je třeba připustit, že v osmdesátých letech se na krátkou chvíli zdálo, že by mohla znovu ožít intelektuální *pravice*, když se šikovala kolem ideje – rovněž pocházející z 19. století – atomizované „společnosti“, která se zřekne péče o věci veřejné v zájmu ničím neomezovaného trhu a minimalizace vlivu státu, ale tahle křeč pominula. Žádné univerzální ideologické projekty, ať levicové nebo pravicové, v evropské nabídce po roce 1989 nezbývaly – vyjma naděje na svobodu, jež se tou dobou už pro většinu Evropanů naplnila.

Za třetí se tu jako skromnější náhrada za vyhaslé ambice Evropy a její ideologické minulosti opožděně – a z větší části náhodou – objevil „Evropský model“. Ustavil se jako nesourodá směs sociálnědemokratického a křesťansko-demokratického zákonodárství a nepozorovaného institucionálního narůstání Evropského společenství a jeho následnické Unie a představoval výlučně „evropský“ způsob regulace společenských a mezinárodních vztahů. Tento evrop-

ský přístup, který obsáhl vše od péče o děti až po nadstátní zákonné normy, znamenal víc než jen byrokratické procedury Evropské unie a jejích členských států. Na počátku 21. století se stal vábníčkou a příkladem pro státy ucházející se o členství v EU a globální výzvou Spojeným státům i atraktivností jejich konkurenčního „amerického způsobu života“.

Tento naprosto nečekaný vzmach Evropy, která se z pouhého zeměpisného pojmu (a navíc dosti pochybného) stala vzorem jednání a magnetem pro jednotlivce i státy, byl výsledkem pomalého, postupného procesu. Evropa nikterak nebyla, řečeno slovy Alexandra Wata, který jimi ironicky parafrázoval velikášský sebeklam jednoho meziválečného polského politika, „odsouzena k velikosti“. To, že se něčím takovým stane, se určitě nedalo předpovědět z poměrů, jaké panovaly v roce 1945, ale ani třeba v roce 1975. Takovou Evropu nepřipravoval žádný předem promyšlený společný plán, nikdo se nepustil do práce na jejím zbudování. Ale po roce 1992 bylo najednou zřejmé, že Evropa v rámci mezinárodního systému takové nové postavení skutečně zaujala a změnila se zejména podoba jejích vztahů ke Spojeným státům – jak pro Evropany, tak pro Američany.

A to je čtvrtý motiv procházející naším líčením poválečné Evropy: její komplikované a častými nedorozuměními poznamenané vztahy k USA. Západoevropané si přáli, aby se Spojené státy v evropských záležitostech po roce 1945 angažovaly – ale zároveň je potřebnost takového angažmá roztrpčovala, kromě jiného i tím, co vypovídala o slabosti Evropy. Navíc, navzdory americké přítomnosti v Evropě, zejména po roce 1949, přetrvávaly mezi oběma stranami „Západu“ značné rozdíly. Postoj ke studené válce se v západní Evropě dost lišil od poněkud panické reakce, jakou vyvolávala v USA, a také rozsah pozdější „amerikanizace“ Evropy v padesátých a šedesátých letech se často nadsazuje, jak ještě uvidíme.

Východní Evropa se samozřejmě na Ameriku a její atributy dívala podstatně jinak. Ale i tady by bylo zavádějící přeceňovat vliv příkladu Spojených států na Východoevropany jak před rokem 1989, tak i po něm. Disidentští kritici v obou polovinách Evropy – například Raymond Aron ve Francii nebo Václav Havel v Československu – si dali záležet na tom, aby zdůraznili, že Ameriku v žádném případě nechápou jako příklad nebo model pro své vlastní domovské společnosti. A i když mladší generace Východoevropanů po roce 1989 po nějaký čas ve svých zemích opravdu usilovala o zavedení ekonomické liberalizace podle amerického vzoru, s omezenými veřejnými službami, nízkými daněmi a svobodným trhem, byla to jen přechodná móda, která se neujala. „Americká chvíle“ Evropy je minulostí. Budoucnost východoevropských „malých Amerik“ je pevně ukotvena v Evropě.

A konečně je poválečná historie Evropy příběhem se zámlkami a mezerami. Evropský kontinent byl kdysi složitě vyšívaným gobelínem prolínajících se jazyků, náboženství, pospolitostí a národů. V mnoha jejích městech – zvláště těch menších na průsečících hranic starých a nových říší jako třeba Terst, Sarajevo, Soluň, Černovice, Oděsa nebo Vilnius – existovala opravdová multikulturní společenství *avant le mot*, kde katolíci, pravoslavní, muslimové, Židé

a další žili běžně vedle sebe. Neměli bychom si však tuto starou Evropu idealizovat. V tom, co polský autor Tadeusz Borowski označil jako „neuvěřitelný, téměř groteskní tavicí kotel etnik a národů nebezpečně bublající v samotném srdci Evropy“, opakovaně propukaly ničivé nepokoje, masakry a *pogromy* – bylo to ale opravdové a vstoupilo to do živoucí paměti našeho světadílu.

Nicméně v období mezi roky 1914 až 1945 byla *tahle* Evropa rozdrčena na prach. Značně pročištěná Evropa, která se probírala z válečného omráčení do druhé poloviny 20. století, pozbyla své chaotické pestrosti. Válka, okupace, úpravy hranic, násilné vysídlování a genocida způsobily, že nyní skoro každý žil ve vlastní zemi obklopen jen svým vlastním národem. Po celých čtyřicet let mezi koncem druhé světové války a pádem komunistických režimů žili lidé v obou polovinách Evropy v uzavřených národních enklávách, ve kterých dosud existující etnické a náboženské menšiny – jako třeba Židé ve Francii – tvořily jen nepatrný zlomek většinové populace a byly do ní kulturně i politicky silně integrované. Pouze Jugoslávie a pak ještě Sovětský svaz – říše, nikoli stát, a v každém případě jen částečně evropská, jak už bylo řečeno – se této nové jednotě stejné homogenní Evropě vymykaly.

Avšak od osmdesátých let a především od pádu Sovětského svazu a rozšíření Evropské unie vstupuje Evropa do multikulturní budoucnosti. Slévající se proudy lidí – uprchlíků, zahraničních dělníků, obyvatel někdejších evropských kolonií, které do bývalých mateřských zemí přitahuje naděje na práci a svobodu, a dobrovolných i nedobrovolných přistěhovalců ze zbídačelých nebo represivních států na rozšiřujících se okrajích Evropy – směřují do Londýna, Paříže, Antverp, Berlína, Milána a desítek dalších míst, která se proměňují v kosmopolitní světová velkoměsta, ať už se jejich obyvatelům líbí nebo ne.

Tato nová přítomnost živých „jiných“ v Evropě – například asi patnácti milionů muslimů v současné Unii, přičemž dalších osmdesát milionů jich na připojení k EU čeká v Bulharsku* a Turecku – ukázala v plné nahotě nejen současné znepokojení Evropy nad představou stále větší rozmanitosti, ale také lehkost, s jakou Evropané své mrtvé „jiné“ z minulosti vlastního kontinentu nekompromisně vytěsnili z vědomí. Po roce 1989 se ukázalo jasněji než dřív, do jak velké míry vyvěrala stabilita poválečné Evropy z důsledků činů Josifa Stalina a Adolfa Hitlera. Oba diktátoři s pomocí válečných kolaborantů téměř dokonale zplanýrovali demografickou krajinu, a na takto připravené půdě pak byly položeny základy nového, méně komplikovaného kontinentu.

O tomto nepřijemném vyrušení z hladce plynoucího příběhu o evropském pokroku směrem k Churchillovým „širým slunečným výšinám“ nepadla ani v jedné polovině Evropy zmínka prakticky přinejmenším do šedesátých let. Potom se ze všech těchto excesů připomínalo obvykle jen vyhlazování Židů nacistickým Německem. Až na pár kontroverzních výjimek se nad historiemi jiných pachatelů – a jiných obětí – zavřela voda. Dějiny a paměť druhé světové války se charakteristickým způsobem omezily na důvěrně známý soubor morálních konvencí: dobro proti zlu, antifašisté proti fašistům, odbojáři proti kolaborantům atd.

* Bulharsko s 900 000 muslimů [2006] přistoupilo k EU v roce 2007. Pozn. red.

Po roce 1989 se při překonávání důsledků dlouhá léta platících omezení ukázalo, že je možné přiznat si (občas navzdory tvrdému odporu a popírání) morální daň, kterou Evropa za své znovuzrození zaplatila. Poláci, Francouzi, Švýcaři, Italové či Rumuni mají teď větší možnosti dozvědět se – pokud o to stojí –, co se v jejich zemích před pouhými několika desítkami let doopravdy dělo. Dokonce i Němci přehodnocují dosud přijímanou historii své země – s paradoxními důsledky. Nyní, poprvé po mnoha letech, se věnuje pozornost také *německému* utrpení a *německým* obětem, ať už je způsobili britští letci, sovětsí vojáci nebo čeští odsunovači. Židé, jak se znovu v jistých úctyhodných kruzích začíná opatrně připomínat, nebyli jedinými oběťmi...

Zda jsou takové debaty dobré nebo špatné, je věcí názoru. A je vůbec všechno tohle ožívování minulosti projevem politického zdraví? Nebo je prozíravější, jak si až příliš dobře uvědomoval kromě jiných Charles de Gaulle, zapomenout? Tuto otázku si položíme v epilogu. Zde bych prostě jen poznamenal, že tento poslední záchvat rušivého vzpomínání bychom neměli chápat – jak tomu někdy bývá (zejména ve Spojených státech), když se postaví vedle současných výbuchů etnických nebo rasových vášní – jako zlověstný příznak prvotního hříchu Evropy: neschopnosti poučit se z minulých zločinů, nostalgie spojené se ztrátou paměti a trvale přítomnému nebezpečnému sklonu k návratu do roku 1938. Tohle není, jak to vyjádřil Yogi Berra, „úplné opakování starého děja vu“.

Evropa se nevrací do své neblahé válečné minulosti, naopak, opouští ji. Dnešní Německo, stejně jako ostatní evropské země, si uvědomuje svou historii 20. století víc než kdy jindy za posledních padesát let. Ale to neznamená, že je do ní vtahováno *zpátky*. Protože tato historie nikdy nezmizela. Dlouhý stín druhé světové války, jak se tato kniha snaží ukázat, dopadá tíživě na celou poválečnou Evropu. To se však nedalo v plné míře přiznat. Mlčení o nedávné evropské minulosti bylo nezbytnou podmínkou budování evropské budoucnosti. Dnes – bezprostředně po bolestivých veřejných debatách téměř ve všech ostatních evropských zemích – se zdá jaksi náležité (a v každém případě nevyhnutelné), aby také Němci měli konečně možnost zpochybnit posvátné pravdy dobře míněné oficiální paměti. Nemusíme z toho mít nijak zvlášť dobrý pocit a nemusí to dokonce ani být dobré znamení. Ale je to jistý druh dovršení. Šedesát let po Hitlerově smrti vstupuje jeho válka a její důsledky do historie. Poválečná éra v Evropě trvala velice dlouho; nyní se konečně uzavírá.

ČÁST PRVNÍ

Po válce:
1945–1953

DĚDICTVÍ VÁLKY

„Nedošlo k žádnému pozvolnému rozkladu evropeizovaného světa – jiné civilizace vzkvétaly a pak upadaly, ale ta evropská byla v podstatě vyhozena do povětří.“

H. G. WELLS: *Válka ve vzduchu* (1908)

„Humanitární krizi, jakou tahle válka po sobě zanechává, si dosud nikdo nedokázal představit, natož aby ji kdy nějaký člověk čelil. Ještě nikdy nedošlo k takové destrukci a takovému rozpadu veškerých životních struktur.“

ANNE O'HARE MCCORMICKOVÁ

„Všude tu panuje touha po zázracích a zázračných lécích. Tahle válka Neapolitánce uvrhla zpátky do středověku.“

NORMAN LEWIS: *Neapol '44*

Evropa v době po druhé světové válce skýtala obraz nejhlubší bídy a utrpení. Fotografie a dokumentární filmy z té doby představují zbědované zástupy bezmocných civilistů vlekoucích se zpustošenými zeměmi, vybombardovanými městy a rozbořenými vesnicemi. Osířelé děti bloudící bezcílně okolo skupin vyčerpaných žen přebírajících se v hromadách suti. Dohola ostříhaní běženci a vězňové z koncentračních táborů v pruhovaných hadrech, podvyživení a nemocní, zírající apaticky do objektivů kamer. Dokonce i tramvaje, drkotající po zničených kolejích v těch vzácných okamžicích, kdy se zrovna na nějaký čas podařilo obnovit dodávku elektrické energie, vypadaly, že se teprve vzpamatoávají ze šoku po bombardování. Na všech a na všem, s výjimkou dobře živých vojáků spojeneckých okupačních armád, jako by ležel ubíjející příkrov únavy, vyčerpání a beznaděje.

Tento obraz bude ovšem potřebovat trochu jemnější rozlišení, pokud máme pochopit, jak se právě tento zdeptaný kontinent dokázal v následujících letech tak rychle zotavit, ale přesto v zásadě přesně vykresluje stav, v jakém se Evropané nacházeli bezprostředně po porážce nacistické říše. Evropská válka, která začala Hitlerovým vpádem do Polska v září 1939 a skončila bezpodmínečnou kapitulací Německa v květnu 1945, byla totální válkou. A vojáky i civilisty zasahovala stejnou měrou bez rozdílu.

V zemích okupovaných nacistickým Německem – od Francie po Ukrajinu, od Norska po Řecko – to bylo vlastně *především* civilní obyvatelstvo, které muselo nést tíži světového konfliktu. Ke klasickým bojovým operacím v těchto zemích došlo pouze na začátku a na konci druhé světové války. V mezidobí na sebe válka vzala podobu okupací, represí, drancování a vyvražďování, kdy se

pány nad každodenním chodem společnosti, ale i nad holými životy desítek milionů lidí zbavených svobody, stali příslušníci ozbrojených sil, zásahových jednotek a policejních komand. V některých zemích trvala okupace po téměř celou dobu války a naprosto všude přinesla strach a strádání.

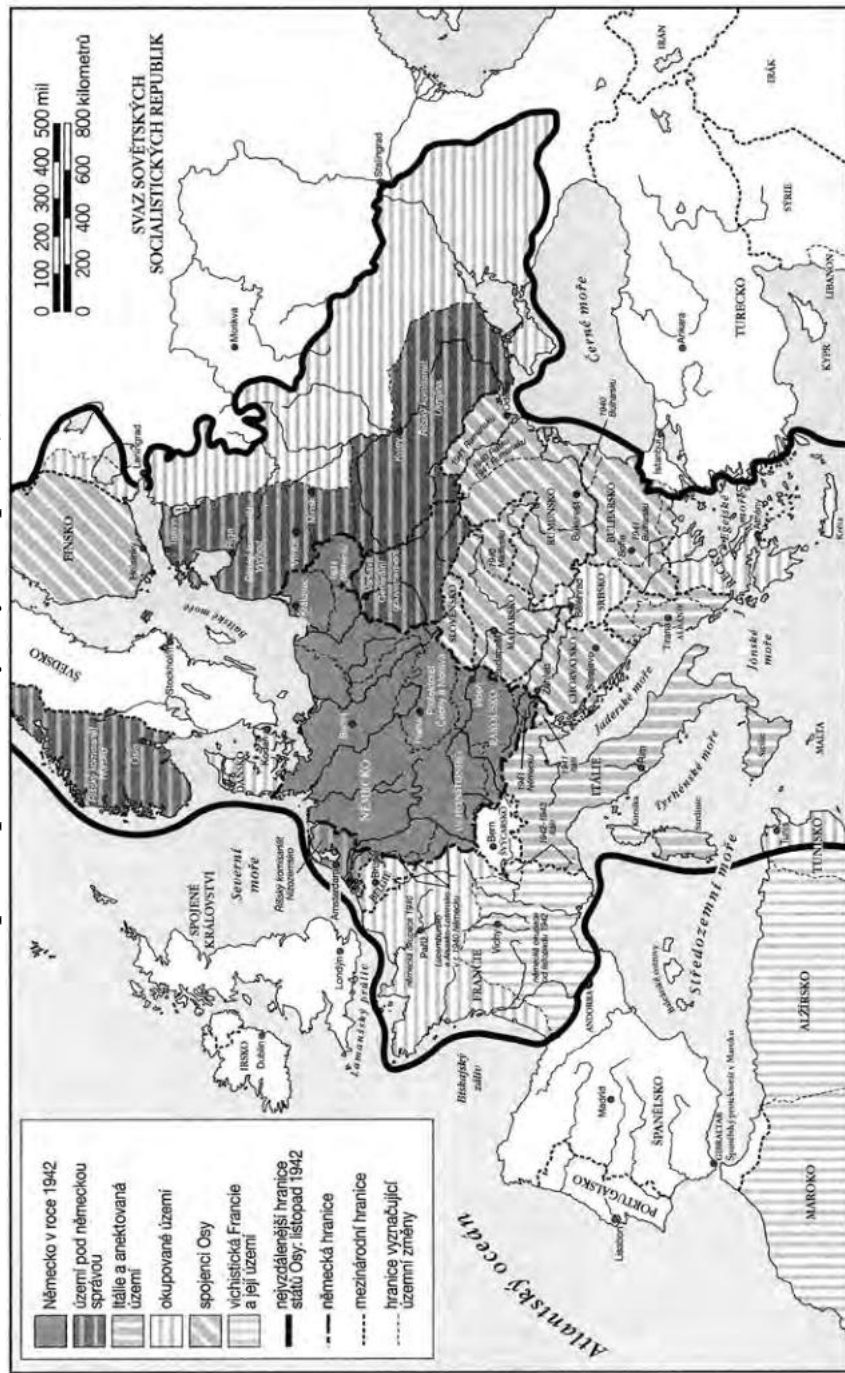
Druhá světová válka – Hitlerova válka – se na rozdíl od té první nějak dotkla prakticky každého. A také trvala déle. Skoro šest let pro ty země (Británie, Německo), které v ní bojovaly od začátku do konce, a dokonce ještě delší dobu v Československu, pro které začala okupací Sudet už v říjnu 1938. Navíc ve východní Evropě a na Balkáně neskončila dokonce ani s Hitlerovou porážkou, protože okupace (sovětskou armádou) a občanská válka pokračovaly ještě dlouho po rozdrčení Německa.

Válečné okupace nepředstavovaly pro Evropu samozřejmě nic nového. To ani zdaleka. Ještě po třech stoletích jsou v Německu vzpomínky na třicetiletou válku 17. století, kdy zahraniční žoldnéřské armády vyjídaly zemi a terorizovaly místní obyvatelstvo, živé v místních lidových bájích a legendách. Španělské babičky dokonce ještě ve třicátých letech dvacátého století strašily neposlušná vnoučata Napoleonem. Ale zkušenost s okupací za druhé světové války se vyznačovala výjimečnou intenzitou, která částečně vyplývala ze svébytného přístupu nacistů k podmaněnému obyvatelstvu.

Okupační armády minulosti – Švédové v Německu 17. století, Prusové ve Francii po roce 1870 – také drancovaly okupovanou zemi, přepadaly a vraždily civilní obyvatelstvo, ale v zásadě jen příležitostně a nahodile. Zato národy, které upadly pod německou nadvládu po roce 1939, se buď musely plně dát do služeb Říše, nebo byly určeny k vyhlazení. To byla v Evropě nová zkušenost. Ve svých zámořských koloniích Evropané běžně vykořisťovali nebo zotročovali domorodé obyvatelstvo kvůli vlastnímu prospěchu. Snižovali se i k mučení, mrzačení a masovému vraždění, aby si vynutili poslušnost svých obětí. Ale ve vztazích mezi nimi samotnými byly takové metody od 18. století prakticky neznámé, alespoň na západ od řek Bug a Prut.

Teprve ve druhé světové válce došlo tedy poprvé k tomu, že se primárním cílem nasazení veškeré moci moderního evropského státu stalo uchvácení a exploatace bohatství jiných evropských zemí. Britové museli kvůli tomu, aby mohli vést boj a zvítězit, spotřebovávat a plnit pouze své *vlastní* zdroje. Na konci války Velká Británie vynakládala polovinu svého hrubého národního produktu na válečné úsilí. Nacistické Německo naproti tomu vedlo válku – zejména v její pozdější fázi – za významného přispění vykořisťovaných ekonomik svých obětí (hodně podobně jako Napoleon po roce 1805, ale s nesrovnatelně větší efektivitou). Norsko, Holandsko, Belgie, protektorát Čechy a Morava a zejména Francie se nedobrovolně významně podílely na německém válečném úsilí. Jejich doly, továrny, zemědělská hospodářství a železnice musely fungovat tak, aby sloužily německým požadavkům, a jejich občané byli povinni pracovat pro německou válečnou výrobu – nejdříve ve vlastních zemích a později i v samotném Německu. V září 1944 se v Německu nacházelo 7 487 000 cizinců, většina z nich nedobrovolně, a představovali pětinu pracovních sil v zemi.

Evropa okupovaná státy Osy: listopad 1942

Nacisté tak dlouho, jak to jen šlo, využívali bohatství svých obětí, a to s takovým úspěchem, že německé civilní obyvatelstvo začalo pociťovat dopady válečných nedostatků a omezení teprve v roce 1944. Tou dobou se už ovšem válka začala přibližovat i k nim, zpočátku v podobě spojenecké bombardovací ofenzivy a potom souběžným postupem spojeneckých armád z východu i ze západu. A také teprve v posledním roce války, během relativně krátkého období důrazného postupu sovětských armád na západ, utrpělo Německo nejtěžší materiální škody.

Lidé ovšem tehdy ekonomické důsledky války neposuzovali ani podle zisků a ztrát průmyslové produkce, ani podle čisté hodnoty státních aktiv v roce 1945 v porovnání se situací v roce 1938, ale spíš podle viditelných škod, které napáchala v jejich bezprostředním okolí, a obětí, které si vyžádala v jejich vlastním společenství. A těmito škodami musíme začít, jestli chceme pochopit trauma, které se skrývalo za obrazy bídy a beznaděje, jež upoutávaly pozornost pozorovatelů v roce 1945.

Opravdu jen velice málo evropských měst, bez ohledu na velikost, přežilo válku bez šrámů. Ať už šlo o tichou dohodu nebo jen šťastnou souhru okolností, historická jádra a novodobá centra několika známých evropských měst – Říma, Benátek, Paříže, Oxfordu – se nikdy nestala cílem nepřátelského bombardování. Ale v prvním roce války srovnaly německé bombardéry se zemí Rotterdam a později zničily anglické průmyslové město Coventry. Wehrmacht vymazal z mapy mnoho menších měst na trase svého postupu Polskem a později si počínal podobně v Jugoslávii a v SSSR. Celé oblasti centrálního Londýna, zejména chudší čtvrti kolem doků v East Endu, padly v průběhu války za oběť *blitzkriegu* německé Luftwaffe.

Ale největší materiální škody způsobila v letech 1944 a 1945 spojenecká bombardovací ofenziva, jaká neměla v dějinách obdoby, a nezadržitelný postup Rudé armády od Stalingradu do Prahy. Francouzská pobřežní města Royan, Rouen, Le Havre a Caen zpusťovalo americké letectvo. Hamburk, Kolín nad Rýnem, Düsseldorf, Drážďany a desítky dalších německých měst změnily v hromadu trosek kobercové nálety amerických a britských letadel. Na východě bylo na konci války z osmdesáti procent zničeno běloruské hlavní město Minsk. Z Kyjeva na Ukrajině zbyla hromada dýmajících trosek, zatímco Varšavu systematicky, jeden dům po druhém, ulici za ulicí vypálily a zdemolovaly náložemi dynamitu ustupující jednotky německé armády na podzim 1944. Když válka v Evropě skončila a Rudá armáda dobyla Berlín – poté, co ho zasykala 40 000 tunami dělostřeleckých granátů a leteckých bomb – zbyly z německého hlavního města jen hromady ruin, zkrouceného železa a mračna kouře. Sedmdesát pět procent budov bylo neobyvatelných.

Trosky zničených měst byly nejočividnějším – a nejfotogeničtější – důkazem zkázy a jejich obrazy posloužily jako vizuální zkratka pro vyjádření nesmyslnosti války. Právě proto, že budovy a obytné domy utrpěly tak nesmírné škody a tolik lidí kvůli tomu přišlo o přístřeší (odhadem 25 milionů obyvatel Sovětského svazu a dalších 20 milionů v Německu – 500 000 jen v samotném Hamburku), představovaly městské oblasti poseté troskami nejbezprostřed-

nější připomínku války, která právě skončila. Nikoli však připomínku jedinou. Válka také v západní Evropě těžce rozvrátila dopravu a komunikace: z 12 000 lokomotiv předválečné Francie jich v době německé kapitulace zůstalo provozuschopných jen 2800. Mnoho silnic, železničních tratí a mostů vyhodili do povětří ustupující Němci, postupující Spojenci nebo francouzské hnutí odporu. Na dně moří a oceánů skončily dvě třetiny lodí francouzského obchodního loďstva. Jen v letech 1944–1945 přišla Francie o 500 000 bytových jednotek.

Ale Francouzi dopadli ještě relativně dobře, ačkoliv o tom nevěděli. Stejně jako Britové, Belgičané, Holanďané (kteří přišli o 219 000 hektarů půdy, protože ji Němci zaplavili, a do roku 1945 byla jejich dopravní síť zredukována na 40 procent předválečného stavu železnic, silnic a vodních cest), Dánové, Norové (jejichž země v průběhu německé okupace ztratila 14 procent svého předválečného kapitálu), a dokonce i Italové. Opravdové hrůzy války se odehrávaly dál na východě. Se Západoevropany nacisté zacházeli přece jen s určitými ohledy, byť jen proto, aby je mohli lépe využít, a ti se jim za to zase odvděčovali tím, že poměrně krotili svou snahu narušovat nebo sabotovat německé válečné úsilí. Ve východní a jihovýchodní Evropě si němečtí okupanti počínali zcela nemilosrdně, a to nikoli jen kvůli aktivitám místních partyzánských hnutí – zejména v Řecku, Jugoslávii a na Ukrajině –, která proti nim vedla neúprosný, i když beznadějný boj.

Na východě se proto materiální důsledky německé okupace, sovětského postupu a partyzánských bojů zcela lišily od zkušeností, které s válkou měla západní Evropa. V Sovětském svazu bylo během války zničeno 70 000 vesnic a 1 700 měst, dále 32 000 továren a 65 000 kilometrů železničních tratí. Řecko přišlo o dvě třetiny svého životně důležitého obchodního loďstva, byla zlikvidována třetina jeho lesů a tisíc vesnic bylo srovnáno se zemí. Německý zvyk vyměřovat okupační kontribuce podle vlastních vojenských potřeb, a nikoli podle platební schopnosti dané země rozpoutal v Řecku hyperinflaci.

Jugoslávie ztratila 25 procent vinic, 50 procent veškerého dobytka, 60 procent silnic a 75 procent železničních mostů. Znehodnoceno bylo 75 procent orné půdy, zkáze podlehla třetina skromných průmyslových kapacit země a pětina všech obydlí – a nad to všechno Jugoslávie ztratila 10 procent obyvatelstva. V Polsku byly vyřazeny z provozu tři čtvrtiny normálněrozchodné železniční sítě a zkáze podlehla každá šestá zemědělská usedlost. Většina středních a velkých měst stěží dokázala udržovat normální život i v nejzákladnějších oblastech (i když totálně zničena byla jen Varšava).

Ale tato čísla, jakkoli dramatická, sice dokumentují děsivé materiální zpusťování Evropy, nepodávají však úplný obraz celkového zmaru. Být byly materiální škody, které Evropané během války utrpěli, strašlivé, přece jen jsou bezvýznamné ve srovnání se ztrátami na životech. Odhaduje se, že z příčin souvisejících přímo s válkou zahynulo mezi lety 1939 a 1945 třicet šest a půl milionu Evropanů (to se rovná celkovému počtu obyvatelstva Francie v době vypuknutí války) – a tento údaj nezahrnuje úmrtí z přirozených příčin v daném období, ani odhadované ztráty vyjádřené počtem dětí, jež nebyly počaty, nebo se tehdy či později v důsledku války nenarodily.

Celková válečná daň zaplacená v lidských životech je omračující (čísla zde

uváděná nezahrnují Japonce, občany Spojených států ani jiné mimoevropské padlé). I odstrašující úmrtní statistika Velké války z let 1914–1918 vypadá najednou vedle těchto čísel nepatrná. Žádný jiný známý válečný konflikt nepřipravil o život za tak krátké období tolik lidí. Co však na těchto údajích o ztrátách na životech překvapuje nejvíc, to je podíl civilního obyvatelstva. Civilistů zahynulo nejméně 19 milionů, neboli víc než polovina celkového počtu. Počet mrtvých civilistů převýšil bojové ztráty v SSSR, Maďarsku, Polsku, Jugoslávii, Řecku, Francii, Holandsku, Belgii a Norsku. Pouze ve Spojeném království a v Německu byly vojenské ztráty výrazně vyšší než civilní.

Odhady ztrát v řadách civilního obyvatelstva na území Sovětského svazu velice kolísají, ale nejpravděpodobnější údaj hovoří o více než 16 milionech mrtvých (což představuje zhruba dvojnásobek ve srovnání s počtem padlých sovětských vojáků, kterých jen v samotné bitvě o Berlín položilo život plných 78 000). Civilní ztráty na území předválečného Polska se blíží 5 milionům, v Jugoslávii to bylo 1,4 milionu, v Řecku 430 000, ve Francii 350 000, v Maďarsku 270 000, v Holandsku 204 000, v Rumunsku 200 000. V těchto číslech je zahrnuto, a to se týká především Polska, Holandska a Maďarska, také 5,7 milionu Židů, k nimž je dále potřeba přičíst také 221 000 Romů.

Civilisté umírali jako oběti masového vyvražďování ve vyhlazovacích táborech a na místech hromadných poprav od Baltského moře až po Oděsu. Mezi další příčiny smrti civilistů patřily nemoci, podvýživa a vyhladovění (záměrné i nezáměrné), střílení a upalování rukojmích – ať už je prováděl Wehrmacht, Rudá armáda nebo partyzáni všech odrůd, represálie proti civilnímu obyvatelstvu, následky leteckého a dělostřeleckého bombardování a pozemních bojů na venkově a ve městech, na Východě po celou dobu války a na Západě od vyloďení na normanských plážích v červnu 1944 až do Hitlerova konce v květnu následujícího roku, řízené letecké útoky na kolony uprchlíků a smrt z vyčerpání dělníků nasazených na otrocké práce ve válečném průmyslu pracujícím pro Němce a vězňů v pracovních táborech.

Pokud jde o vojenské ztráty, největší utrpěl Sovětský svaz. Má se za to, že v boji ztratil 8,6 milionu mužů a žen; německých vojáků padly 4 miliony, Itálie ztratila 400 000 vojáků, námořníků a letců, Rumunsko 300 000 vojáků, z nichž většina padla na straně Osy na ruské frontě. V poměru k počtu obyvatel utrpěli největší vojenské ztráty Rakušané, Maďaři, Albánci a Jugoslávci. Vezmeme-li v úvahu všechny mrtvé – vojáky i civilisty – pak byly nejcitelněji postiženy Polsko, Jugoslávie, SSSR a Řecko. V Polsku zaplatila válku životem celá jedna pětina jeho předválečné populace včetně nepoměrně vysokého podílu příslušníků vzdělaných vrstev, jejichž likvidace byla promyšleným nacistickým záměrem.¹ Jugoslávie ztratila jednu osminu své předválečné populace, Sovětský svaz jednu jedenáctinu a Řecko jednu čtrnáctinu. Pro srovnání uvedme, že Německo ztratilo 1/15, Francie 1/77, Británie 1/125.

Největší díl sovětských ztrát tvoří váleční zajatci. Němci zajali v průběhu

1/ A také ovšem Stalinovým. Sovětský diktátor nařídil postřílet 23 000 zajatých polských důstojníků v Katýnském lese v roce 1940 a pak z této masové vraždy obvinil Němce.

války asi 5,5 milionu sovětských vojáků, z toho tři čtvrtiny během prvních sedmi měsíců bojů po nacistickém vpádu do SSSR 22. června 1941. Z nich pak v německých zajateckých táborech v důsledku hladovění a špatného zacházení zemřelo 3,3 milionu. V letech 1941–1945 zahynulo v zajetí více sovětských vojáků, než kolik činily ruské ztráty za celou první světovou válku. Ze 750 000 rudoarmějců, kteří padli do německého zajetí po dobytí Kyjeva v září 1941, se německé porážky dožilo jen 22 000. Když se pak karta obrátí a do sovětského zajetí padlo 3,5 milionu nepřátelských vojáků (převážně Němců, Rakušanů, Rumunů a Maďarů), vrátila se většina z nich po válce domů.

Při pohledu na tato čísla sotva překvapí, že poválečná Evropa, zejména ta střední a východní, trpěla akutním nedostatkem mužů. V Sovětském svazu bylo žen o dvacet milionů víc než mužů a vyrovnat takový nepoměr bude trvat víc než jednu generaci. Sovětské zemědělství bylo po válce silně závislé na ženách, které tehdy vykonávaly všechny nezbytné práce. Chyběli nejenom muži, ale dokonce i koně. V Jugoslávii, kde Němci při svých represáliích proti civilnímu obyvatelstvu popravovali všechny muže nad patnáct let, bylo teď mnoho vesnic, ve kterých nezbyli vůbec žádní dospělí muži. V Německu samém například přežila Hitlerovu válku jen jedna třetina mužů narozených v roce 1918. V jedné oblasti, o které jsou k dispozici podrobné údaje – v berlínské předměstské čtvrti Trep-tow –, žilo v únoru 1946 ve věkové skupině 19 až 21 let jen 181 mužů na 1105 žen.

Taková převaha žen představovala výrazný problém hlavně v poválečném Německu. Pokorující, podřadné postavení německých mužů, kteří se ze super-manů Hitlerovy nablýskané armády změnili v otrhaný zástup opožděně se vracějících zajatců, zaskočených setkáním s generací zocelených žen, jež se musely naučit přežít a poradit si bez nich, není žádný výmysl (také německý kancléř Gerhard Schröder patřil k těm mnoha tisícům německých dětí, které po válce vyrůstaly bez otců). Rainer Fassbinder dobře využil této podoby poválečného německého ženství ve filmu *Manželství Marie Braunové* (1979), v němž titulní postava prospěchářsky těží ze svého přitažlivého zjevu a cynické energie navzdory varování vlastní matky, která ji zapřísahá, aby neudělala něco, „co by mohlo ublížit tvé duši“. Ale zatímco Fassbinderova Marie nesla břemeno trpkých deziluzí pozdější generace, skutečné ženy roku 1945 musely čelit naléhavějším obtížím.

V posledních měsících války, kdy si sovětské armády razily cestu na západ do střední Evropy a východního Pruska, prchaly před nimi miliony civilistů, povětšinou Němců. Americký diplomat George Kennan popsal toto období ve svých pamětech: „Katastrofa, jež tuto část země se vstupem sovětských vojsk postihla, nemá v moderní evropské zkušenosti obdobu. Existovaly celé velké oblasti, kde, soudě podle všech existujících důkazů, prakticky nikdo z místního obyvatelstva, ať muž, žena nebo dítě, nezůstal po prvním průchodu sovětských vojsk naživu... Rusové smetli místní obyvatelstvo způsobem, který nemá obdoby od dob vpádů asijských hord.“

Největší část obětí tvořili dospělí muži (pokud ještě vůbec nějakí zbývali) a ženy bez rozdílu věku. Podle hlášení vídeňských lékařů a zdravotnických zařízení znásilnili sověští vojáci během prvních tří týdnů po vstupu Rudé ar-

mády do města 87 000 žen. Ještě o něco víc žen bylo znásilněno v Berlíně poté, co do města vpochodovali Sověti. Většina z nich během jediného týdne – mezi 2. a 8. květnem –, který končil německou kapitulací. Obě tato čísla nepochybně ani zdaleka nevystihují celou skutečnost, a to přitom nezahrnují nespočetné útoky na ženy ve vesnicích a městech na trasách postupu sovětských vojsk směřujících do Rakouska a přes západní Polsko do Německa.

Chování Rudé armády nejspíš nebylo žádným tajemstvím. Milovan Djilas, Titův blízký spolupracovník ve vedení partyzánské armády a v té době zanícený komunista předložil tuto záležitost samotnému Stalinovi. Diktátorova odpověď, jak ji Djilas zaznamenal, je příznačná: „Copak Djilas, který je sám dokonce spisovatel, neví nic o lidském utrpení a o lidské duši? Copak nedokáže pochopit vojáka, který prošel cestu ohně, krve a smrti, když se potěší se ženou, nebo si vezme nějakou maličkost?“

Svým bizarním způsobem měl Stalin částečně pravdu. V sovětské armádě se žádný tolerantní přístup nepěstoval. Většina pěšáků a tankistů se po tři strašné roky probíjela v nepřetržitém sledu bitev a pochodů zpátky západní polovinou Sovětského svazu, územím Ruska a Ukrajiny. Po celou dobu svého postupu toho sovětsští vojáci viděli a slyšeli až příliš mnoho o německých zvěrstvích. Způsob, jakým Wehrmacht zacházel s válečnými zajatci, s civilním obyvatelstvem, s partyzány a vlastně s kýmkoliv a čímkoliv, co se mu dostalo do cesty, nejdřív během pyšného tažení k Volze a branám Moskvy a Leningradu a později při hořkém a krvavém ústupu, zanechal znamení na tváři země a duši národa.

Když se Rudá armáda konečně dostala do střední Evropy, setkali se její vyčerpaní vojáci s úplně jiným světem. Rozdíly mezi Ruskem a Západem byly vždycky veliké – už kdysi dávno přece car Alexandr I. litoval, že Rusové měli možnost vidět, jak se žije lidem na Západě – a za války se ještě vyostřily. Zatímco němečtí vojáci na východě šířili zkázu a smrt v masovém měřítku, Německo samotné prosperovalo, a to natolik, že jeho civilní obyvatelstvo nemělo skoro žádné ponětí o materiálním strádání, které přináší válka, s výjimkou krátkého období na jejím konci. Válečné Německo představovalo svět měst, elektriny, potravin, oděvů, obchodů se spotřebním zbožím a dobře živěných žen a dětí. Obyčejnému sovětskému vojákovi musel kontrast se stavem jeho zničeného ruského domova připadat neskutečný. Němci způsobili Sovětskému svazu strašné věci, a teď přišla řada na ně, aby poznali, co je to utrpení. Kořistí se teď staly jejich majetek a jejich ženy. S tichým souhlasem velitelů se Rudá armáda vrhla na civilní obyvatelstvo právě dobytého Německa zcela bez zábran.

Vojáci Rudé armády při svém tažení na západ znásilňovali a drancovali i v Maďarsku, Rumunsku, na Slovensku a v Jugoslávii, ale německé ženy byly postiženy daleko nejhůř. V sovětské okupační zóně se v letech 1945–1946 německým ženám narodilo mezi sto padesáti až dvěma sty tisíci „ruských dětí“, a tyto údaje neberou v úvahu obrovské množství potratů, při kterých mnoho žen zemřelo i s nechtěnými plody. Velká část novorozeňat, která přežila, pak rozšířila neustále rostoucí řady osiřelých a opuštěných dětí, těchto lidských trosek války.

Na konci roku 1945 se jenom v samotném Berlíně nacházelo 53 000 opuštěných dětí. Římské kvírinálské zahrady se zakrátko staly známým shromaždi-

štěm zmrzačených, znetvořených a bezprizorných dětí. V osvobozeném Československu bylo 49 000 osiřelých dětí, v Holandsku 60 000, v Polsku se počet sirotek odhadoval na 200 000, v Jugoslávii snad až na 300 000. Mezi těmi mladšími jen malou část tvořily děti židovské – pogromy a vyhlazování válečných let přežili většinou jen dospívající hoši. Při osvobození koncentračního tábora Buchenwald se našlo 800 živých dětí, v Belsenu jen 500 – některé z nich přežily i pochod smrti z Osvětimi.

Přežití války byla jedna věc, přežít v míru pak druhá. Díky včasné a účinné pomoci ze strany nově vytvořeného UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu) a okupačních spojeneckých vojsk se podařilo zabránit velkým epidemiím a živelnému šíření nakažlivých chorob. Vzpomínka na španělskou chřipku, jejíž smrtící vlna prošla Evropou po skončení první světové války, zůstávala stále ještě v živé paměti. Ale situace byla i tak dost neradostná. V roce 1945 musela většina obyvatel Vídně vyžít z denního přidělu potravin o hodnotě 800 kalorií; v prosinci 1945 dosahovaly oficiální denní dávky potravin v Budapešti pouhých 556 kalorií (děti ve školách dostávaly 800). Za holandské „hladové zimy“ 1944/45 (kdy už byla část země osvobozena) klesla v některých oblastech hodnota *týdenního* přidělu potravin pod hranici *denní* dávky doporučené velením Spojeneckých expedičních sil pro vlastní vojáky. Tehdy zemřelo 16 000 nizozemských občanů, vesměs děti a staří lidé.

V Německu, kde na jednoho dospělého člověka a den připadalo průměrně 2445 kalorií v letech 1940–1941 a 2078 kalorií v roce 1943, klesla tato hodnota v letech 1945–1946 na 1142. Ale to byl jen průměr. V americké okupační zóně v červnu 1945 představoval denní přiděl pro „normálního“ německého spotřebitele (s výjimkou zvýhodněných profesí) pouhých 860 kalorií. Tato čísla dávají smutně za pravdu německému válečnému vtípku: „Uživej si války – v míru bude hůř“. Situace nebyla ovšem o mnoho lepší ani na většině italského území, a naopak ještě o něco hůř na tom byli lidé v některých oblastech Jugoslávie a Řecka.² Problém nedostatku potravin zčásti způsobilo zničení zemědělských hospodářství, zčásti rozvrat dopravní sítě, ale hlavně přítomnost obrovského počtu bezmocných, neproduktivních lidí, které bylo potřeba nakrmit. A navíc ti evropští zemědělci, kteří *dokázali* vyrábět potraviny, neprojevovali velkou ochotu zásobovat města. Nejenže byla většina evropských měn prakticky bezcenná, ale i kdyby se dokonce na zaplacení potravin podařilo sehnat tvrdé valuty, moc velký dojem by to na zemědělce neudělalo – neexistovalo nic, co by si za ně mohli koupit. A tak se potraviny objevovaly jen na černém trhu a za takové ceny, jaké si mohli dovolit platit jen zločinci, bohatí lidé a příslušníci okupačních armád.

A lidé zatím hladověli a podléhali nemocem. Jedna třetina obyvatel Pirea v Řecku onemocněla v důsledku akutního nedostatku vitaminů trachomem. Během berlínské epidemie úplavice v červenci 1945, kterou zavinily zničená

2/ Jen pro srovnání – průměrná denní hodnota přijímané potravy ve Francii v roce 1990 činila 3 618 kalorií.

kanalizace a znečištění zdrojů pitné vody, umíralo z každého sta živě narozených plných 66 dětí. Americký politický poradce pro Německo Robert Murphy hlásil v říjnu 1945, že na berlínském nádraží Lehrter Bahnhof umírá každý den průměrně deset lidí na podvýživu, vyčerpání a nemoci. V britské zóně Berlína dosahovala v prosinci 1945 úmrtnost u dětí do jednoho roku 25 procent. Ve stejném měsíci se objevilo 1023 nových případů tyfu a 2193 případů záškrty.

Ještě mnoho týdnů po válce, v létě 1945, hrozilo zejména v Berlíně velké nebezpečí nákazy od rozkládajících se mrtvol. Ve Varšavě bylo dvacet procent obyvatel nemocných tuberkulózou. Československé úřady hlásily v lednu 1946, že touto chorobou je nakažena polovina ze 700 000 dětí žijících v chudobě. Děti po celé Evropě trpěly velkou nouzí a nemocmi, především tuberkulózou a křivici, ale také úplavicí, pelagrou a impetigem. Nemocné děti měly jen malou naději na uzdravení. Pro 90 000 dětí v osvobozené Varšavě byla k dispozici jediná nemocnice s padesáti lůžky. Děti, jež jinak netrpěly žádnými nemocmi, umíraly kvůli nedostatku mléka (v jižní a východní Evropě byly během bojů v letech 1944–1945 miliony kusů hovězího dobytka vybity), a většina z nich strádala chronickou podvýživou. Dětská úmrtnost ve Vídni v létě 1945 byla téměř čtyřikrát vyšší než v roce 1938. Dokonce i v relativně bohatších městech západní Evropy měly děti hlad a potravin byly jen na přiděl.

Problémy s výživou, ubytováním, oblékáním a péčí o zbědované evropské civilní obyvatelstvo (a miliony zajatých vojáků armád bývalých států Osy) navíc ještě komplikovala nesmírná tragédie uprchlíků dosud nevídaného rozsahu. Pro Evropu to bylo něco naprosto nového. Všechny války rozbíjejí životy civilistů tím, že pustoší jejich země a domovy, ničí dopravní sítě, odvádějí a zabíjejí manžely, otce a syny. Ale za druhé světové války nezpůsobily ty nejstrašnější škody ozbrojené boje, ale promyšlená státní politika.

Stalin i v době války pokračoval ve své dosavadní praxi vysídlování celých národů do vzdálených končin sovětského impéria. V letech 1939–1941 deportovaly sovětské orgány hodně přes milion lidí ze Sověty okupované části Polska, západní Ukrajiny a pobaltských států na východ. Ve stejné době také nacisté vyhnali 750 000 polských rolníků ze západního Polska na východ, aby uvolněnou půdu mohli nabídnout takzvaným *Volksdeutsche*, etnickým Němcům z okupované východní Evropy, které vyzvali, aby se „vrátili domů“ do nově rozšířené Velkoněmecké říše. Tato nabídka zlákala nějakých 120 000 pobaltských Němců a dalších 136 000 jejich krajanů z té části Polska, která podle sovětsko-německé dohody připadla Stalinovi, a ještě 200 000 z Rumunska i odjinud. I na ty všechny došlo jen o pár let později, když zase opačným směrem vyháněli je. Hitlerovu politiku rasového přesídlování a vyhlazování obyvatelstva v dobytých zemích na východě je nutné vnímat v přímé souvislosti s plánem nacistů, že německá Říše znovu ovládne (a osídlí nově vyčištěná území svých obětí) všechny vzdálené končiny, v nichž se kdy Němci od časů středověku usadili. Nacisté vyhnali Slovany, vyhubili Židy a na práci si dovezli otroky z východu i ze západu.

V rámci těchto praktik Stalin a Hitler v letech 1939–1943 vykořenili, přesídli-

li, vyhnali, deportovali a rozptýlili na 30 milionů lidí. S ústupem armád Osy se směr obrátil. Němečtí novousedlíci se připojili k milionům Němců ze starousedlických komunit po celé východní Evropě v zoufalém útěku před postupující Rudou armádou. K těm, kteří se dostali bezpečně do Německa, se tam přidávaly stále se rozrůstající zástupy dalších vyhnanců zbavených svých domovů. Důstojník britské armády William Byford-Jones popsal situaci v roce 1945 takto:

Ztroskotanci a vydědenci! Ženy, které ztratily své muže a děti, muži, kteří ztratili své manželky, muži a ženy, co ztratili své domovy a děti, rodiny, jež přišly o velká hospodářství a nemovitosti, o obchody, lihovary, továrny, mlýny a sídla. A také malé opuštěné děti, které si nesly nějaký nevelký ranec s přivázanou žalostnou jmenovkou; nějak byly odtrženy od svých matek, nebo jejich matky zemřely a ostatní běženci je pohřbili někde u cesty.

Z východu přicházeli uprchlíci z pobaltských zemí, Poláci, Ukrajinci, Kozáci, Maďaři, Rumuni a další. Někteří prostě jen utíkali před hrůzami války, jiní prchali na Západ, aby unikli hrozbě osudu pod komunistickými vládami. Reportér listu *New York Times* popsal kolonu 24 000 kozáckých vojáků i s rodinami, která procházela jižním Rakouskem a v „žádné podstatné podrobnosti se nelišila od toho, co by mohl na plátně zachytit malíř za napoleonských válek“.

Z Balkánu nepřicházeli jen etničtí Němci, ale také více než 100 000 Chorvatů spjatých s padlým válečným fašistickým režimem Ante Paveliće, kteří prchali před hněvem Titových partyzánů.³ V Německu a v Rakousku se vedle milionů vojáků Wehrmachtu zadržovaných Spojenci a spojeneckých vojáků právě osvobozených z německých zajateckých táborů nacházelo navíc také mnoho vojáků, kteří sice nebyli Němci, ale bojovali po jejich boku nebo pod jejich velením proti Spojencům. Ruští, ukrajinští a další vojáci protisovětské armády generála Andreje Vlasova; dobrovolníci z Norska, Holandska, Belgie a Francie, dozorcí z koncentračních táborů a mnozí další, které Němci ve velkých počtech zverbovali v Lotyšsku, na Ukrajině, v Chorvatsku a jinde. Ti všichni měli dobré důvody hledat úkryt před sovětskou odplatou.

Pak tu byli čerstvě osvobození muži a ženy, které nacisté nahnali na práci do Říše. Na německé statky a do německých továren přišli ze všech koutů Evropy. Po celém Německu a na okupovaných územích jich byly miliony a v roce 1945 představovali největší skupinu ze všech lidí, které nacisté vytrhli z jejich domovů. Pro mnoho Evropanů tudíž byla hlavní sociální zkušeností druhé světové války nedobrovolná *ekonomická* migrace, což se týkalo i 280 000 Italů, které jejich někdejší spojenci po kapitulaci Itálie v roce 1943 násilím vyvezli do Německa na práci.

3/ Obavy těchto lidí byly zcela oprávněné. Britská armáda v Rakousku je později předala jugoslávským úřadům (v rámci spojenecké dohody o vydávání tohoto typu zajatců státu, proti kterému předtím bojovali) a minimálně 40 000 z nich bylo zabito.

Většina zahraničních dělníků se do Německa dostala proti své vůli, ale neplatilo to úplně o všech. Někteří, jež zde pak zastihl vír německé porážky v květnu 1945, přišli do země z vlastního rozhodnutí – jako třeba nezaměstnaní Holanďané, kteří přijali nabídnutou práci v nacistickém Německu před rokem 1939 a zůstali i po něm.⁴ Pracovníci z východní Evropy, Balkánu, Francie nebo zemí Beneluxu na tom často byli lépe v Německu – i přes směšné mzdy, které jim za války platili němečtí zaměstnavatelé –, než kdyby zůstali doma. A dokonce ani sovětské občany (v září 1944 jich v Německu bylo víc než dva miliony), přestože je do Německa odvěkli násilím, nemuseli nutně svou deportaci na západ přijímat s trpkostí. Jedna z jejich řad, Jelena Skrjabinová, po válce vzpomínala: „Nikdo z nich si nestěžuje kvůli tomu, že je Němci odvezli na práce v německém průmyslu. Pro všechny to byla jediná možnost, jak se dostat ze Sovětského svazu.“

Další skupina lidí bez domova, totiž ti, kteří přežili věznění v koncentračních táborech, měla zcela odlišné pocity. „Zločiny“, které je do táborů přivedly, byly velice rozmanité: politický nebo náboženský nesouhlas s nacismem nebo fašismem, ozbrojený odpor, drobné přestupky proti okupačním nařízením, skutečné nebo vykonstruované kriminální činy, provinění proti nacistickým rasovým zákonům. Za ostatními dráty skončily i spousty trpných obětí kolektivních trestů za útoky proti příslušníkům nebo zařízením Wehrmachtu. Teď vyšli živí z táborů, ve kterých se na konci války kupily hromady mrtvol a řádily tam epidemie všemožných nemocí: úplavice, tuberkulóza, záškrť, břišní tyf, skvrnitý tyf, zápal plic, gastroenteritida, gangréna a další. Ale přesto na tom dokonce i tihle vězňové byli lépe než Židé, protože na rozdíl od nich nebyli objektem plánovitého, systematického a kolektivního vyhlazování.

Židů přežilo jen málo a z těch, kteří byli v době osvobození ještě naživu, 40 procent zemřelo během několika málo týdnů po příchodu spojeneckých armád. Jejich stav se vymykal zkušenostem západní medicíny. Ale i Židé, kteří přežili, se stejně jako ostatní běženci vydávali na cestu směr Německo. V Německu se nacházely spojenecké úřady a sběrné tábory, a východní Evropa zatím ještě vůbec nebyla pro Židy bezpečným místem. Po sérii poválečných pogromů v Polsku odtamtud mnoho Židů odešlo nadobro. Jen v období červenec–září 1946 přišlo do Německa 63 387 polských Židů.

To, co se dělo v roce 1945 a probíhalo už přinejmenším jeden rok, představovalo uplatňování etnického čištění a přesídlování obyvatelstva v dosud nevidané míře. Zčásti šlo i o výsledek „dobrovolné“ etnické separace jako například v případě Židů odcházejících z Polska, kde se jejich postavení ohrožené a nevídané menšiny zatím nijak nezměnilo. Italové zase dávali přednost odchodu z Istrijského poloostrova před vyhlídkou na život pod vládou Jugoslávců. Mnozí příslušníci etnických menšin, které kolaborovaly s okupační mocí (Ita-

4/ Ovšem i oni měli sotva nějakou možnost volby. Každý, kdo v letech světové hospodářské krize odmítl pracovní nabídku z Německa, riskoval, že přijde o holandskou podporu v nezaměstnanosti.

lové v Jugoslávii, Maďaři v Maďarskem okupované severní Transylvánii, která se teď vracela pod rumunskou vládu, Ukrajinci na západě Sovětského svazu atd.), utíkali spolu s ustupujícím Wehrmachtem, aby unikli pomstě místního většinového etnika nebo postupující Rudé armády, a už nikdy se nevrátili. Ale ani v případech, kdy je domácí úřady k odchodu nenutily, ať již násilím nebo vytvářením nějakých účelových právních norem, neměli uprchlíci zrovna moc na výběr.

Někde ovšem příslušné státní orgány takovou politiku oficiálně uplatňovaly už dlouho před tím, než válka skončila. Začali s tím samozřejmě Němci deportacemi a vyhlazováním Židů a masovým vyháněním Poláků a jiných slovanských národů. Maďaři a Rumuni si své spoluobčany pod německou záštitou přesunovali sem a tam přes nově vytyčené hranice sporné Transylvánie. Sovětské úřady zase přišly s programem celé řady nucených etnických výměn mezi Ukrajinou a Polskem. V době od října 1944 do června 1946 uprchl nebo byl vyhnán ze svých domovů na území, jež se nyní stalo západní Ukrajinou, jeden milion Poláků, zatímco jeden a půl milionu Ukrajinců se přesunulo z Polska do Sovětského svazu. A tak se z oblasti, která kdysi bývala domovem různých náboženství, jazyků a etnických společenství, během několika měsíců staly dva různé monoetnické regiony.

Bulharsko odsunulo 160 000 Turků do Turecka; Československo si podle dohody z února 1946 vyměnilo s Maďarskem 120 000 Slováků žijících v Maďarsku za stejný počet příslušníků maďarské menšiny, která obývala slovenské území severně od Dunaje. Další transfery podobného typu se uskutečnily mezi Polskem a Litvou a mezi Československem a Sovětským svazem; 400 000 Jugoslávců bylo odesláno na sever, aby zaujali místo po 600 000 Italů a Němců, kteří odtud odešli. Ani tady, ani jinde se dotčených lidí na jejich názor nikdo neptal. Ale největší postiženou skupinu představovali Němci.

Němci by pravděpodobně z východní Evropy uprchli na západ tak jako tak. V roce 1945 se stali nechtěným etnikem v mnoha zemích, kde se jejich předkové usadili už před několika staletími. Když se propojily spontánní lidové touhy ztrestat místní Němce za válečná a okupační příkoří se snahami poválečných vlád vytěžit z podobných nálad, co se dá, neměli německy mluvící obyvatelé Jugoslávie, Maďarska, Československa, Polska, Pobaltí a západních oblastí Sovětského svazu žádnou naději, a byli si toho vědomi.

Za takových okolností neměli možnost volby. Už v roce 1942 ustoupili Britové v tichosti českému požadavku na poválečný odsun sudetoněmeckého obyvatelstva a Rusové s Američany to akceptovali o rok později. Devatenáctého května 1945 československý prezident Edvard Beneš prohlásil, že „jsme rozhodnutí vylikvidovat německý problém v naší republice jednou provždy“.⁵ Majetek Němců (stejně jako Maďarů a dalších „zrádců“) byl znárodněn. V červ-

5/ V projevu proneseném 19. května 1945 v Bratislavě Beneš řekl, že si Češi a Slováci nepřejí nadále žít v jednom státě s Maďary a Němci. Tento postoj a akce, které pak následovaly, zatěžují česko-německé a slovensko-maďarské vztahy od těch časů až dodnes.

nu 1945 jim vyvlastnili půdu a 2. srpna byli zbaveni československého občanství. Téměř tři miliony Němců, většina z nich z českých Sudet, byly v průběhu příštích osmnácti měsíců odsunuty do Německa. Přibližně 25 000 jich v průběhu odsunu zahynulo. Zatímco v roce 1930 tvořili Němci 30 procent obyvatelstva v Čechách a na Moravě, v roce 1950 už to bylo jen 1,8 procenta.

Dalších 623 000 Němců vyhnali z Maďarska, 786 000 z Rumunska, z Jugoslávie asi půl milionu a z Polska 1,3 milionu. Ale největší zástupy německých uprchlíků přicházely z bývalých východních oblastí samotného Německa: ze Slezska, Východního Pruska, východního Pomořanska a východního Braniborska. Na postupimské konferenci tří vítězných velmocí (17. července až 2. srpna 1945) bylo dojednáno, že – podle znění článku XIII. následně podepsané dohody – vlády USA, Británie a SSSR „uznávají, že bude nutné provést přesun zbývajících německého obyvatelstva nebo jeho elementů z Polska, Československa a Maďarska“. Zčásti se zde jen potvrzovalo to, co už se fakticky dělo, ale také se zde oficiálně braly na vědomí důsledky posunutí celého Polska na západ. Přibližně sedm milionů Němců se tak najednou ocitlo na polském území a polské úřady (a sovětské okupační orgány) požadovaly jejich odsun. Zčásti proto, aby tak uvolnili místo pro domova zbavené Poláky a další obyvatelé bývalých východních částí Polska, jež nyní pohltil Sovětský svaz.

Znamenalo to *de iure* stvrzení nové skutečnosti. Německé obyvatelstvo muselo opustit východní Evropu. Nyní tedy Stalin navrátil, jak to slíbil v srpnu 1941, „Východní Prusko Slovanům, kterým patří“. Podle ujednání uvedeného v postupimské deklaraci se „veškeré přesuny obyvatelstva měly provádět řádným a humanitním způsobem“, ale za daných okolností bylo něco takového stěžejně pravděpodobné. Některými západními pozorovateli otrásl způsob, jakým se s německými komunitami zacházelo. Dopisovatelka listu *New York Times* Anne O'Hare McCormicková, zaznamenala své dojmy 23. října 1946: „Rozsah přesídlování a podmínky, za kterých se děje, nemají v dějinách obdoby. Žádný člověk, který tyhle hrůzy viděl na vlastní oči, nemůže mít ani tu nejmenší pochybnost, že je to zločin proti lidskosti, za který historie přinese strašlivou odplatu.“

Historie žádnou odplatu nepřinesla. Všem 13 milionům vyhnanců se podařilo v Německu usídlit a začlenit se do společnosti s pozoruhodným úspěchem, i když neblahé vzpomínky zůstávají stále živé a v Bavorsku (kde se usadilo nejvíc Němců vyhnaných z východu) toto téma pořád ještě vyvolává silné emoce. Uším současníků asi znělo trochu nepřípadně, když někdo o vyhnání Němců hovořil jako o „zločinu proti lidskosti“ pár měsíců po tom, co byly odhaleny zločiny naprosto nesrovnatelného rozsahu spáchané právě jménem týchž Němců. Jenže Němci byli naživu a na očích, zatímco jejich oběti – v první řadě Židé – byly většinou mrtvé a prakticky neviditelné. Americký žalobce u norimberského tribunálu s nejvyššími nacistickými pohlaváry Telford Taylor k tomu o mnoho let později napsal, že mezi poválečným vyháněním a válečným vyhazováním existoval jeden zásadní rozdíl, neboť za války „vyhánějící doprovázeli vyháněné až do ghett, kam je zavřeli, a pak je buď povraždili, nebo nasadili na nucené práce“.

Na konci první světové války se nově kreslily a upravovaly hranice, zatímco lidé víceméně zůstávali tam, kde byli.⁶ Po roce 1945 došlo v zásadě k opačnému jevu: hranice zůstaly až na jednu podstatnou výjimku v zásadě nedotčené, a místo nich byli přesouváni lidé. Západní politici zastávali názor, že Společnost národů a ustanovení Versailleské smlouvy týkající se menšin selhaly a že by byla chyba se byť i jen pokoušet o jejich vzkříšení. Z toho důvodu celkem rychle vyslovili souhlas s transfery obyvatelstva. Pokud se tedy menšinám, které ve střední a východní Evropě přežily, nedala poskytnout účinná mezinárodní ochrana, potom bude přinejmenším stejně dobré, když i ony budou přemístěny do oblastí, kde se jim dostane lepšího přijetí. Pojem „etnické čistky“ tehdy ještě neexistoval, ale procesy, které dnes označuje, už nepochybně probíhaly, přitom však ani zdaleka nevzbuzovaly všeobecné znepokojení nebo nesouhlas.

Výjimku zde tvořilo, jako v tolika jiných ohledech, Polsko. Jeho nová zeměpisná podoba, která představovala posun celé země západním směrem, kdy na východě muselo Polsko odstoupit 110 500 čtverečních kilometrů svého území Sovětskému svazu a náhradou za to dostalo díky posunutí hranic země na západ k Odře a Nise 64 000 čtverečních kilometrů na úkor Německa – měla dramatické důsledky pro Poláky, Ukrajince a Němce, kteří dosud na těchto územích žili. Něco takového bylo neobvyklé i v podmínkách roku 1945 a je potřeba to chápat hlavně jako součást celkové úpravy hranic, kterou Stalin vnutil všem zemím na západním okraji svého impéria. Rumunsku sebral Besarábii a Bukovinu, Československu Podkarpatskou Rus, pohltit všechny tři pobaltské státy a nechal si také Karelskou šíji, kterou během války uloupil Finsku.

Na západ od nových sovětských hranic se změnilo jen málo. Bulharsko si vzalo od Rumunska zpátky malý pruh území v dobrudžské oblasti, Československo získalo na úkor Maďarska (jež patřilo mezi poražené země Osy, a námitky si proto muselo nechat pro sebe) tři vesnice na pravém břehu Dunaje naproti Bratislavě, Titovi se podařilo udržet se na části někdejšího italského území kolem Terstu v oblasti Julského Benátska, které jeho jednotky obsadily koncem války. Jinak byla území uchvácená vojensky v letech 1938–1945 vrácena původním vlastníkům a byl obnoven *status quo ante*.

Výsledkem bylo, že se Evropa stala, až na určité výjimky, světaďilem národních států, jež byly etnicky homogennější než kdykoli předtím. Sovětský svaz samozřejmě zůstal mnohonárodnostní říší a Jugoslávie také neztratila nic ze své etnické rozmanitosti navzdory krvavým vnitřním bojům, které probíhaly za války. Rumunsko na svém území stále mělo velice početnou maďarskou menšinu v Transylvánii a neznámý počet – rozhodně však miliony – Romů. Ale v Polsku, kde v roce 1938 tvořili Poláci jen 68 procent obyvatelstva, žili v roce 1946 téměř výhradně jen oni. Německo nyní bylo v zásadě čistě německé (nepočítáme-li dočasné uprchlíky a běžence). V Československu, kde před Mnichovem žilo 22 procent Němců, 5 procent Maďarů, 3 procenta Rusínů a 1,5

6/ S významnou výjimkou Řeků a Turků po smlouvě z Lausanne z roku 1923.

procenta Židů, zbyli teď prakticky výhradně jen Češi a Slováci. Z 55 000 československých Židů, kteří přežili válku, jich v roce 1950 zbývalo už jen 16 000, ostatní zemi opustili. Starobylé evropské diaspory – Řekové a Turci na jižním Balkánu a kolem Černého moře, Italové v Dalmácii, Maďaři v Transylvánii a na severním Balkánu, Poláci v Litvě, v Bukovině a v ukrajinské Volyni, německé enklávy od Baltu po Černé moře a od Rýna k Volze, a Židé odkudkoli – ubývaly a mizely. Rodila se nová, „čistší“ Evropa.

Většinu práce spojené s organizováním péče o uprchlíky a běžence – jejich shromažďování, zakládání sběrných táborů, poskytování stravy, ošacení a lékařského ošetření – zajišťovaly spojenecké okupační síly, zejména americké. Žádné jiné fungující správní orgány nebyly v Německu, a stejně tak v Rakousku a v severní Itálii, kde se uprchlíci soustřeďovali, k dispozici. Pouze armáda měla zdroje a organizační kapacity nutné ke zvládnutí problémů spojených s obstaráváním všeho nezbytného pro tolik potřebných lidí, že by stačili zaladit středně velký stát. To byl pro obrovskou vojenskou mašinerii, která se ještě před pár týdny plně věnovala výhradně boji proti německé branné moci, zcela neočekávaný úkol. Generál Dwight D. Eisenhower (vrchní velitel spojeneckých ozbrojených sil) to v hlášení prezidentu Trumanovi z 8. října 1945, kterým reagoval na kritiku týkající se zacházení vojenských orgánů s uprchlíky a osvobozenými vězni koncentračních táborů, vyjádřil těmito slovy: „V některých případech jsme neudrželi potřebnou úroveň, ale rád bych poukázal na to, že celá armáda stojí před komplikovaným problémem přechodu od bojové služby k organizování masové repatriace a následně k současné statické etapě charakterizované zcela unikátními obtížemi ohledně zajištění sociální péče“.

Jakmile se ovšem podařilo vybudovat síť sběrných táborů, zodpovědnost za péči o miliony lidí bez domova a jejich případnou repatriaci nebo přesídlení přecházela ve stále větší míře na UNRRA. Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu byla založena 9. listopadu 1943 na washingtonském zasedání zástupců 44 budoucích členských států OSN, aby se věnovala předpokládaným poválečným potřebám a sehrála rozhodující roli při řešení poválečné humanitární krize. Tento orgán vynaložil od července 1945 do června 1947 deset miliard dolarů, jež pocházely převážně ze Spojených států, Kanady a Velké Británie. Velká část této pomoci směřovala do spojeneckých zemí ve východní Evropě – do Polska, Jugoslávie a Československa – a do Sovětského svazu, a současně ve prospěch lidí bez domova v Německu a jinde. Z bývalých států Osy dostalo pomoc od UNRRA jen Maďarsko, a ještě ne právě velkou.

Koncem roku 1945 spravovala UNRRA v Německu 227 táborů a středisek pro pomoc uprchlíkům a lidem bez domova, dalších 25 v sousedním Rakousku a několik málo také ve Francii a v zemích Beneluxu. V červnu 1947 už bylo takových zařízení v západní Evropě 762, převážná většina v západních zónách Německa. V září 1945 dosáhl počet civilistů ze spojeneckých zemí (tj. mimo občany bývalých států Osy), o které se starala nebo které repatriovala UNRRA a další spojenecké organizace, vrcholu 6 795 000 osob – k nimž je třeba připočítat dalších 7 milionů lidí nacházejících se pod sovětskou správou a mnoho

milionů německých běženců. Co se týče státní příslušnosti, tvořili největší část občané Sovětského svazu: propuštění váleční zajatci, vězňové a pracovní nasazení. Následovali Francouzi (váleční zajatci, pracovní nasazení a odvláčení), 1,6 milionu Poláků, 700 000 Italů, 350 000 Čechů, přes 300 000 Holanďanů, 300 000 Belgičanů a nespočet dalších národností.

Dodávky potravin v rámci UNRRA hrály životně důležitou úlohu zejména při zásobování Jugoslávie. Bez nich by v této zemi v letech 1945–1947 zemřelo hladem daleko víc lidí. V Polsku UNRRA pomohla udržet příjem potravy na 60 procentech předválečné úrovně, v Československu na 80 procentech. V Německu a Rakousku se UNRRA dělila o odpovědnost za péči o uprchlíky a běžence s Mezinárodní organizací pro uprchlíky (IRO – International Refugee Organisation), jejíž statut schválilo Valné shromáždění OSN v prosinci 1946.

Také IRO financovaly v rozhodující míře západní spojenecké státy. Podíl USA na jejím prvním rozpočtu (1947) činil 46 procent a postupně narostl až na 60 procent v roce 1949. Spojené království přispělo 15 procenty, Francie 4 procenty. Vzhledem k neshodám mezi západními Spojenci a Sovětským svazem v otázce povinných reparací, pohlížel SSSR (a později sovětský blok) na IRO vždycky jako na výlučný nástroj Západu, a proto se IRO omezovala na služby uprchlíkům pouze na územích pod kontrolou okupačních armád západních spojenců. Navíc se věnovala výhradně uprchlíkům, takže němečtí běženci od ní pomoc přijímat nemohli.

Tento rozdíl mezi běžencem (u něhož se předpokládalo, že má někde domov, kam se může vrátit) a uprchlíkem (na kterého se pohlíželo jako na osobu bez domova) představoval jednu z mnoha podob třídění lidí, jež se v těch letech zrodily. S jednotlivci se zacházelo různým způsobem podle toho, zda pocházeli ze zemí válečných spojenců (Československo, Polsko, Belgie atd.) nebo bývalých nepřátel (Německo, Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko atd.) Tyto rozdíly se braly v úvahu také při stanovování priorit v rámci repatriace uprchlíků. Jako prvním se mělo dostat péče a možnosti vrátit se domů těm občanům spojeneckých států, kteří přežili věznění v koncentračních táborech, potom příslušníkům spojeneckých armád osvobozeným ze zajateckých táborů, po nich následovali jejich krajané nuceně nasazení na práci v Německu, pak přišla řada na italské běžence a nakonec na občany zbývajících nepřátelských zemí. Němci měli být ponecháni tam, kde jsou, aby je absorbovaly místní komunity.

Návrat Francouzů, Belgičanů, Holanďanů nebo Italů dorodných zemí probíhal poměrně bez zádrhelů a jediné problémy, které ho brzdily, byly organizačního rázu: rozhodnout, kteří lidé mají právo odjet a kam, a zajistit dostatek vlaků, aby je tam dopravily. Do června 1945 byli doma – kromě posledních 40 550 – všichni Francouzi, kterých se v době kapitulace o pouhý měsíc dřív nacházelo na německém území 1,2 milionu. Italové museli čekat déle. Jednak byli občany dříve nepřátelského státu, a italská vláda navíc neměla žádný propracovaný plán jejich repatriace. Ale i z nich se do roku 1947 všichni dostali domů. Složitá byla však situace na Východě, a to vinou dvou okolností. Někteří běženci z východní Evropy byli technicky vzato bez státní příslušnosti, a neexistovala tudíž země, do které by se mohli vrátit. Západní administrátory také

zpočátku mátló, že mnozí z nich také po návratu domů netoužili. Podle dohody z května 1945, podepsané v německém Halle, se měli vrátit domů všichni váleční zajatci a ostatní občané Sovětského svazu, a předpokládalo se, že si to i přejí. Byla tu však jedna výjimka: západní Spojenci neuznali Stalinův válečný zábor pobaltských států a Estonci, Lotyšů a Litevci v táborech pro lidi bez domova, jež se nacházely v západních zónách Německa, proto dostali možnost, aby se sami rozhodli, zda se vrátí na Východ, nebo si budou hledat nový domov na Západě.

Avšak občané Pobaltí nebyli jediní, kdo si nepřáli vrátit se zpátky. I mnoho bývalých sovětských, polských, rumunských a jugoslávských občanů dávalo přednost životu v dočasných táborech na německém území před návratem do svých vlastí. V případě Sovětů jejich neochota často pramenila z opodstatněné obavy, že je doma postihnou represálie namířené proti všem, kdo strávili nějakou dobu na Západě, byť to třeba bylo v zajateckém táboře. Pokud šlo o občany pobaltských států a také Ukrajince, Chorvaty a další národnosti, ti se netoužili vrátit do zemí, jež se nyní fakticky nacházely pod komunistickou nadvládou, i když formálně tomu tak ještě nebylo. Jejich neochotu v mnoha případech posiloval strach z odplaty za skutečné nebo neprávem přisuzované válečné zločiny, ale také snadno pochopitelná touha utéci na Západ za lepším životem.

V letech 1945–1946 úřady na Západě raději k podobným přáním vůbec nepřihlížely, a namísto toho vyžadovaly a někdy i vynucovaly silou, aby se Sověti a další Východoevropané vrátili domů. Zatímco sovětsští oficiální činitelé příčinlivě shromažďovali vlastní občany z německých uprchlických táborů, Východoevropané z těchto táborů se zase zoufale snažili přesvědčit zaskočené francouzské, britské a americké úředníky, že se vůbec nechtějí vrátit „domů“ a raději by zůstali v Německu – ano, právě tam, ze všech míst na světě. Ne vždycky se jim to podařilo. V letech 1945–1947 vrátili západní Spojenci do SSSR 2 272 000 jeho občanů.

Zejména v prvních poválečných měsících docházelo k hrůzným scénám zoufalých zápasů, když britští a američtí vojáci odchyťovali ruské emigranty, kteří třeba ani nikdy sovětskými občany nebyli, ukrajinské partyzány a mnoho jiných skupin uprchlíků, a pak je cpali – někdy doslova – přes hranici do rukou čekající NKVD.⁷ Jakmile se tito lidé jednou ocitli v sovětské moci, připojili se ke statisícům svých krajanů, ale také Maďarů, Němců a jiných bývalých nepřátel, které Rudá armáda deportovala na východ. Do roku 1953 bylo repatriováno celkem pět a půl milionu sovětských občanů. Každý pátý z nich skončil s kulkou v týle nebo v gulagu. A ještě mnohem víc jich bylo posláno přímo do sibiřského vyhnanství nebo do vojenských pracovních praporů.

Násilné repatriace nakonec přece jen ustaly, ale teprve v roce 1947, kdy se s propuknutím studené války objevila ochota zacházet s běženci ze sovětského

7/ Koncem května 1945 předala britská armáda jugoslávským úřadům 10 000 slovinských vojáků a civilistů, kteří předtím uprchli do Rakouska. Většina z nich byla odvezena na nákladních automobilech do Kocevských lesů a na místě postřílena.

bloku jako s *politickými* uprchlíky (okamžitě tento statut získalo 50 000 Čechů, kteří se nacházeli v Německu a v Rakousku ještě v únoru 1948, kdy v Praze došlo ke komunistickému převratu). Celkem jeden a půl milionu Poláků, Maďarů, Bulharů, Rumunů, Jugoslávců, Sovětů a Židů se proto repatriaci šťastně vyhnulo. Spolu s občany někdejších pobaltských republik tvořili naprostou většinu běženců, kteří zůstali v západních zónách Německa, v Rakousku a Itálii. Evropská konvence o lidských právech z roku 1951 kodifikovala právo takových cizinců bez domova na ochranu, a tak tu konečně byla záruka, že osoby ohrožené perzekucí nemohou být vráceny do země původu proti své vůli.

Nicméně otázka, co s nimi, zůstávala otevřená. Uprchlíci a běženci sami v tom měli jasno. Řečeno slovy Genêt (Janet Flannerové), která otiskl *The New Yorker* v říjnu 1948, „[běženci] jsou ochotni jít kamkoliv na světě vyjma své domovské země“. Ale kdo je přijme? Západoevropské státy, kterým se nedostávalo pracovních sil a nacházely se uprostřed plné práce na hospodářské obnově, zpočátku import některých kategorií osob bez státní příslušnosti docela vítaly. Belgie, Francie a Británie potřebovaly hlavně horníky, stavební a zemědělské dělníky. Belgie v letech 1946–1947 přijala 22 000 běženců (a s nimi také jejich rodiny) na práci ve valonských dolech. Francie pak 38 000 osob pro různá dělnická povolání, a do Británie takhle přišlo 86 000 lidí včetně mnoha veteránů polské armády, ale i Ukrajinců, kteří bojovali ve svazku Waffen SS v „Haličské“ divizi.⁸

Kritéria pro přijetí byla jednoduchá – země západní Evropy měly zájem o fyzicky zdatné muže pro manuální práce a bez rozpaků daly na tomto základě přednost třeba občanům Pobaltí, Polákům a Ukrajincům bez ohledu na to, co dělali za války. Svobodné ženy byly vítány jako dělnice nebo pomocnice v domácnosti, ale kanadský pracovní úřad odmítl v roce 1948 dívky a ženy žádající o vystěhování do Kanady a zaměstnání v domácnosti, pokud se objevilo sebemenší podezření, že mají vyšší než základní vzdělání. A žádná země ovšem nestála o staré lidi, osiřelé děti a o matky samoživitelky. Obecně vzato nikde uprchlíky nepřijímali s otevřenou náručí. Poválečné průzkumy veřejného mínění v USA a v západní Evropě prokazovaly, že domácí obyvatelstvo projevuje pro jejich nelehkou situaci jen málo porozumění. Většina lidí si přála, aby imigrantů raději ubývalo než naopak.

Odlišný byl problém Židů. Zpočátku k nim západní úřady přistupovaly jako ke všem ostatním a umísťovaly je do sběrných táborů v Německu mnohdy společně s jejich nedávnými pronásledovateli. Ale v srpnu 1945 prezident Truman oznámil, že v americké okupační zóně musí být pro všechny židovské běžence vybudována oddělená zařízení. Podle zprávy, kterou si prezident vyžádal, aby se s daným problémem seznámil, představovaly dosavadní smí-

8/ Haličskou divizi neboli Division Galizien, jež byla součástí frontových jednotek SS, tvořili Ukrajinci, kteří předtím byli občany meziválečného Polska a pocházeli z té jeho části, které se po válce zmocnil SSSR. Proto také nebyli vráceni do Sovětského svazu, přestože proti němu bojovali po boku Wehrmachtu, a západní úřady s nimi zacházely jako s osobami bez státní příslušnosti.

šené tábory a uprchlická centra projev „obzvlášť nerealistického přístupu k této otázce. Odmítání uznat Židy jako takové vyvolává dojem [...], že zavíráme oči před jejich dřívějším ještě barbarštějším pronásledováním“. Od konce září 1945 se v americké okupační zóně pečovalo o všechny Židy odděleně.

O repatriaci Židů na východ se nikdy ani neuvažovalo – Sovětský svaz, Polsko nebo jiné země na východě Evropy nejevily o jejich návrat sebemenší zájem. A nijak zvlášť srdečně nebyli vítáni ani na Západě, zvlášť když měli vyšší vzdělání nebo jinou než dělnickou kvalifikaci. A tak, ironií osudu, zůstali v Německu. Obtíže spojené s „umístěním“ Židů v Evropě vyřešil teprve vznik státu Izrael. V letech 1948–1951 tam odešlo 332 000 evropských Židů, a to buď ze středisek IRO v Německu, nebo přímo z Rumunska, Polska a dalších zemí, pokud se tam ještě zdržovali. Dalších 165 000 nakonec odešlo do Francie, Británie, Austrálie a do obou Amerik.

Tam se k nim připojili zbývající běženci a uprchlíci druhé světové války, k nimž je nutné připočítat novou generaci politických uprchlíků ze střední a východní Evropy v letech 1947–1949. Spojené státy v této době přijaly celkem 400 000 lidí, a dalších 185 000 jich do USA dorazilo v letech 1953–1957. Kanada vpustila na své území 157 000 běženců a uprchlíků a Austrálie dalších 182 000 (mezi nimi 60 000 Poláků a 36 000 uprchlíků z Pobaltí).

Je na místě zdůraznit velikost takového výkonu. Některé skupiny sice zůstaly stranou, zejména určité kategorie etnických Němců z Rumunska a Jugoslávie, protože postupimská konference jejich případ neřešila. Ale Spojenecká vojenská okupační správa a civilní orgány OSN dokázaly během nějakých pěti či šesti let činnosti na zpustošeném, zbídačelém a zoufalém kontinentu, který se vzpamatovával po strašlivé válce a už ho čekalo rozdělení nastupující studené války, repatriovat, začlenit a přesídlit dosud nikdy nevidané počty – mnoho milionů – zoufalých lidí z celé Evropy, rozpadající se na desítky různých národnostně i jinak definovaných skupin. Na konci roku 1951, kdy UNRRA a IRO nahradil nově zřízený Úřad vysokého komisaře OSN pro uprchlíky, už v evropských táborech pro lidi bez domova zbývalo jen 177 000 osob – většinou starých a nemocných, protože o ty nikdo nestál. Poslední takový tábor byl uzavřen v roce 1957 v bavorském Föhrenwaldu.

Evropští běženci a uprchlíci přežili nejen světovou válku, ale také celou řadu místních, občanských válek. Vždyť od roku 1934 až do roku 1949 prožila Evropa řetěz vražedných občanských konfliktů, ke kterým docházelo na území jednotlivých států. V mnoha případech právě pozdější okupace armádami jiných států – ať už Německa, Itálie nebo Sovětského svazu – usnadnily nebo legitimizovaly proces, v němž předválečné politické konflikty a antagonismy propukly s novou a ještě ničivější silou. Okupanti samozřejmě nebyli neutrální. Obvykle se přidali k jedné z bojujících stran, aby jí pomohli porazit společného nepřítele. Díky tomu mohli stoupenci určitých politických programů nebo příslušníci národnostních menšin, kteří byli v době míru v nevýhodě, využít

změněné situace k tomu, aby získali moc na domácí scéně. Obzvláště Němci povzbuzovali a využívali takové nálady s potěšením, a to nejen k tomu, aby danou zemi rozdělili a snáze ji dobyli, ale také proto, aby si ulehčili obtížné a nákladné břemeno nutně spojené se spravováním a kontrolou dobytých území. Mohli se pak spolehnout na místní kolaboranty, že to udělají za ně.

S rokem 1945 získává výraz „kolaborant“ specifický, morálně odpudivý význam. Lokální rozbroje či spojenecké svazky však v době války často vyrůstaly z místních podmínek, jež byly podstatně komplikovanější a mnohotvárnější, než aby je dokázaly vystihnout zjednodušující poválečné pojmy „kolaborace“ a „odboj“. Proto třeba v okupované Belgii zopakovala část vlámské komunity, jejíž jazyk je germánský, stejnou chybu, jaké se dopustila i za první světové války, kdy se Vlámové nechali zlákat příslibem autonomie a možností rozbít mocenský monopol francouzsky hovořící valonské elity v Belgii, a proto uvítali vládu Němců. V Belgii i jinde nacisté záměrně rozehrávali národnostní kartu, dokud to sloužilo jejich záměrům, a proto vlámsky hovořící belgické válečné zajatce propustili ihned po uzavření příměří v roce 1940, zatímco frankofonní Valoni zůstali v zajateckých táborech po celou dobu války.

Skutečný odboj proti Němcům existoval ve Francii, Belgii a Norsku, zejména pak v posledních dvou letech okupace, kdy snaha nacistů násilně odvádět mladé muže na nucené práce do Německa přiměla mnohé z nich přidat se k *makistům* (odvozeno od francouzského slova *maquis*, „křoví“), jelikož to bylo méně nebezpečné. Ale teprve až na samotném sklonku okupace začínali aktivní odbojáři početně převyšovat ty, kteří s nacisty kolaborovali, ať už z přesvědčení, prodejnosti nebo sobectví. Odhaduje se, že ve Francii bylo na obou stranách této vnitřní fronty plně zapojeno přibližně stejné množství mužů a žen, nanejvýš něco mezi 160 000 a 170 000 osob. A úhlavním nepřítelem jedněch byli ti druhí. Němci zaujímalí na žebříčku nepřátel většinou až druhé místo.

V Itálii byla situace složitější. Fašisté se drželi u moci plných dvacet let, než v červenci 1943 Mussoliniho svrhl palácový převrat. Možná, že to je důvod, proč v zemi existoval jen minimální domácí odboj proti fašistickému režimu; nejaktivnější antifašisté byli v exilu. Od září 1943, kdy se Itálie oficiálně stala „spolubojovníkem“ Spojenců, stály proti sobě na Němci okupovaném severu země loutkový režim Mussoliniho „Italské sociální republiky“ a rozsahem nevelký, i když odvážný partyzánský odboj kooperující s postupujícími spojeneckými armádami, které mu příležitostně poskytovaly pomoc.

Ale i tady se situace, kterou *oba* tábory prezentovaly jako zápas většiny pravicově smýšlejících Italů proti okrajové skupině vraždících teroristů podporovaných cizí ozbrojenou mocí, ve skutečnosti vyvinula v opravdovou občanskou válku, do níž se v letech 1943–1945 na obou stranách zapojilo značné množství Italů. Fašisté reprezentující „Italskou sociální republiku“ opravdu byli jen samozvaná skupina kolaborující s brutální okupační mocí, ale domácí podpora, s níž tehdy mohli počítat, nebyla vůbec zanedbatelná – určitě nebyla o nic menší než ta, jíž se dostávalo jejich mnohem agresivnějším protivníkům, tedy partyzánům vedeným komunisty. Protifašistický odboj ve skutečnosti představoval jen jednu

podobu vzájemného boje mezi Italy, kteří pak v poválečných desetiletích svou paměť příhodně odsunuli do skladiště nepotřebného haraburdí.

Ve východní Evropě byly věci – jako vždycky – ještě komplikovanější. Slovinci a Chorvaté využili přítomnosti Němců k vyhlášení vlastních nezávislých států, což představovalo splnění dávného snu předválečných separatistických stran. V Polsku Němci kolaboranty nehledali, ale dál na severu, v pobaltských státech, a dokonce i ve Finsku obyvatelstvo Wehrmacht zpočátku vítalo jako alternativu, která zabrání tomu, aby zemi okupoval a pohltit Sovětský svaz. Zejména Ukrajinci dělali, co mohli, aby německou okupaci v roce 1941 využili k získání nezávislosti, o kterou tak dlouho marně usilovali, a území východní Haliče a západní Ukrajiny se stalo dějištěm vražedných bojů mezi ukrajinskými a polskými partyzány pod vlajkou jak protinacistické, tak protisovětské partyzánské války. Za těchto okolností ztrácelo jemné rozlišování mezi ideologickým zápasem, etnickými konflikty a bojem za nezávislost jakýkoli smysl, přinejmenším z hlediska místního civilního obyvatelstva, jež takovým násilným střetům pokaždé padlo za oběť jako první.

Poláci a Ukrajinci bojovali buď po boku Wehrmachtu, nebo proti němu, s Rudou armádou nebo proti ní a mezi sebou navzájem podle toho, kde a kdy se boje odehrávaly. V Polsku si tento konflikt, který se po roce 1944 přeměnil v guerillovou válku proti komunistickému státu, vyžádal v letech 1945–1948 životy 30 000 Poláků. Na Sověty okupované Ukrajině padl poslední partyzánský velitel Roman Šukčevič nedaleko Lvova v roce 1950, a sporadické protisovětské odbojové aktivity přetrvávaly na Ukrajině a zvláště v Estonsku ještě několik dalších let.

Jinak to ale byl hlavně Balkán, který druhou světovou válku prožíval především jako válku občanskou, a to mimořádně vražednou. A zejména v Jugoslávii zůstal význam konvenčních nálepek – kolaborant, odbojář – krajně nejasný. Kým byl Draža Mihailović, srbský vůdce četnických partyzánů?⁹ Vlastencem? Odbojářem? Kolaborantem? Co přimělo lidi bojovat? Odpor proti okupantům (Němcům a Italům)? Pomsta domácím politickým protivníkům z meziválečné doby? Etnické konflikty mezi Srby, Chorvaty a muslimy? Boj za komunismus nebo proti němu? Spousta lidí měla víc než jeden motiv.

Ustašovský režim Ante Paveliće v loutkovém chorvatském státě proto vraždil Srby (hodně přes 200 000) a muslimy. Ale Mihailovićovi rojalističtí partyzáni (většinou Srbové) také zabíjeli muslimy. A bosenští muslimové kdyby pro nic jiného, pak kvůli své vlastní bezpečnosti občas spolupracovali s německou armádou. Titovi komunističtí partyzáni, přestože jejich strategickým cílem bylo zbavit Jugoslávii německých a italských okupantů, zaměřovali své úsilí a prostředky především k cíli zničení četníků, v neposlední řadě také proto, že to byl skutečněitelný cíl. Když o těchto událostech psal deset let po válce Milovan Djilas, tou dobou už rozčarovaný vyústěním ozbrojeného zápasu mezi partyzány a četníky, ve kterém přitom osobně sehrál hrdinskou úlohu, podal svědectví o reálné zku-

9/ „Četnici,“ srbští partyzáni za druhé světové války, si dali jméno po guerillových skupinách horalů, kteří v 18. století bojovali proti tureckým osmanským vládcům Srbska.

šenosti s válkou a odbojem v okupované Jugoslávii: „Obě armády podstupovaly ve své hladovějící, krvácející a zotročené zemi mnohahodinové výstupy po skalnatých úbočích hor – aby unikly před zničením, nebo aby samy zničily malé skupiny svých krajanů – na vrcholy, které se někdy tyčily do výše dvou tisíc metrů. Člověka pak napadalo, že tohle je všechno, co zbylo z veškerých našich teorií a představ o boji dělníků a rolníků proti buržoazii.“

Ještě dále na jihu prožilo Řecko – stejně jako Jugoslávie – druhou světovou válku jako sled jednotlivých etap: německý vpád, okupace, odboj, represálie a občanská válka, která v prosinci 1944 v Athénách vyvrcholila pětítýdenními těžkými boji mezi komunisty a britskými silami podporujícími rojalisty a kterou ukončilo až příměří uzavřené v únoru 1945. Boje ale v roce 1946 stejně propukly znovu a táhly se ještě víc než tři roky, a skončily útekem komunistů z jejich opevněných postavení v horách na severu země. I když není pochyb o tom, že řecký odboj proti Italům a Němcům byl účinnější než výkony známějších hnutí odporu ve Francii nebo v Itálii – jen v letech 1943–1944 dokázali řečtí partyzáni zabít nebo zranit 6000 německých vojáků –, ztráty, které při něm utrpěli samotní Řekové, byly mnohem těžší. Odbojové oddíly KKE (komunisté) a aténská královská vláda podporovaná Západem terorizovaly venkov, ničily komunikace a vyvolaly v zemi rozkol, který přetrvával ještě dlouhá desetiletí po válce. V září 1949, kdy boje skončily, bylo 10 procent obyvatelstva bez přístřeší. Řecká občanská válka postrádala etnickou spleť bojů v Jugoslávii nebo na Ukrajině,¹⁰ ale měreno rozsahem humanitární katastrofy, kterou v zemi způsobila, je dokonce ještě překonala.

Ničivé důsledky těchto evropských občanských válek byly nezměrné. Zjednodušeně řečeno to znamenalo, že válka v Evropě s odchodem Němců v roce 1945 neskončila. Jeden z traumatizujících aspektů občanské války spočívá v tom, že nepřítel i po své porážce žije v zemi dál a s ním i vzpomínky na konflikt. Jenže bratrovražedné boje v těchto letech měly ještě jeden rozvratný účinek. Ruku v ruce s neslýchanou brutalitou nacistické a později sovětské okupace rozložily samotnou strukturu evropského státu. Nic po nich už nikdy nebylo jako dřív. Použijeme-li onoho velmi zneužívaného pojmu přesnějším způsobem, pak můžeme říci, že proměnily druhou světovou válku – Hitlerovu válku – v sociální revoluci.

Především opakované okupace cizími mocnostmi nevyhnutelně oslabily autoritu a legitimitu místních vlád. Vůdcové vichistického režimu v neokupované, formálně nezávislé části Francie – stejně jako Slovenského státu patera Jozefa Tisa nebo Pavelićova ustašovského režimu v Záhřebu – byli jen poslušníci Hitlerovi místodržící, a většina lidí v jejich zemích to moc dobře věděla. Na samosprávné úrovni si kolaborující místní vlády v Holandsku nebo v Čechách udržely jistou míru autonomie, ale pouze v případě, že se nedostaly do rozporu s přáními svých německých pánů. Dále na východě nacisté a později Sověti

10/ Ne ovšem úplně. Řečtí komunisté po válce z oportunistických důvodů podporovali ideu připojení severořeckých oblastí obývaných slovanským etnikem ke komunistickému BulharSKU, což jim ovšem v očích krajanů hodně uškodilo.

nahradili dosavadní instituce svými vlastními lidmi a mašinieriemi s výjimkou míst, kde z vnitřních sporů a ambicí mohli dočasně těžit a využívat jich pro své vlastní účely. Ironií osudu se tak dělo jen v zemích nacistických spojenců – ve Finsku, Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku –, kterým to ponechalo možnost, aby si vládly samy do té míry, že si jistý stupeň opravdové nezávislosti uchovály přinejmenším do roku 1944.

S výjimkou Německa a jádra Sovětského svazu zažily všechny státy kontinentální Evropy, které přímo zasáhla druhá světová válka, přinejmenším dvě okupace. Nejdřív je okupoval nepřítel a potom armády osvoboditelů. Některé státy – Polsko, pobaltské země, Řecko a Jugoslávie – prošly za pět let třemi okupacemi. Každá z nich znamenala likvidaci dosavadního režimu, rozklad jeho autority, oslabení jeho elit. Někde se s naprosto zdiskreditovanými starými mocenskými strukturami a zkompromitovanými představiteli výsledkem stala *tabula rasa*. V Řecku například diktátor Metaxas smetl starou parlamentní mocenskou vrstvu. Němci potom zbavili moci Metaxase. A když pak došla řada i na Němce, ocitli se v postavení zneuctěných a ohrožených lidí zase ti, kdo s nimi kolaborovali.

Likvidace starých společenských a hospodářských elit byla asi tou nejdramatičtější změnou. Vyhlazením evropských Židů se nacisté nedopustili zločinu jen na nich samotných. Jejich likvidace měla také závažné sociální důsledky v mnoha obcích a městech střední Evropy, kde Židé tvořili podstatnou část odborně vzdělané inteligence a působili jako lékaři, právníci, podnikatelé, učitelé. Později, a často ze stejných míst, lidé vyhnali, jak už víme, další významnou část místní buržoazie – Němce. To vše vyústilo v radikální změnu společenské struktury a poskytlo příležitost – Polákům, občanům pobaltských států, Ukrajincům, Slovákům, Maďarům a dalším – zmocnit se opuštěných míst (a domovů) těch, co odešli.

Tento nivelizační proces, kdy národnostně původní obyvatelstvo střední a východní Evropy zaujalo místo vyhoštěných menšin, představuje Hitlerův nejtrvalejší příspěvek k evropským sociálním dějinám. Němci měli v plánu zlikvidovat Židy a vzdělané vrstvy obyvatelstva v Polsku a v západních částech Sovětského svazu, oklestit život zbývajících Slovanů na novodobé nevolnictví a vložit jejich půdu a vládu nad nimi do rukou nových německých osadníků. Ale po příchodu Rudé armády a vyhnání Němců se ukázalo, jak se takto připravený terén dokonale hodí pro mnohem radikálnější plány Sovětů.

Jednou z příčin, jež takový vývoj umožnily, bylo, že roky okupace nepřinesly jen krvavé vynucování a urychlování převratných změn sociální skladby obyvatelstva, ale také naprostý rozklad zákonitosti a společenských zvyklostí právního státu. Je mylné představovat si německou okupaci kontinentální Evropy jako dobu pacifikace a pořádku pod vševidoucím a všudypřítomným mocenským dohledem. Dokonce i v Polsku, jež bylo ze všech okupovaných území podrobeno nejintenzivnějšímu dozoru a utlačování, dokázala společnost i nadále vzdorovat novým vládcům. Poláci si ilegálně a za cenu velkého osobního rizika vytvořili paralelní podzemní svět tiskovin, škol, kulturních aktivit, sociální péče, hospodářské činnosti, a dokonce i ozbrojených sil – tedy všeho, co jim Němci zakázali.

Ale právě v tom je podstata celé věci. Žít normálně v okupované Evropě znamenalo porušovat zákon. V první řadě sice šlo o nařízení okupantů (zákazy vycházení, omezování svobody pohybu, rasové zákony atd.), ale vedle toho i běžné zákonné normy a předpisy. Obyčejní lidé, kteří neměli přístup k zemědělským produktům, a těch byla naprostá většina, se museli orientovat na černý trh nebo ilegální výměnný obchod, aby dokázali nasytit své rodiny. Okrádání, ať už státu, spoluobčanů nebo Židů při drancování jejich obchodů, se stalo tak běžným, že v očích mnoha lidí přestávalo být zločinem. V situaci, kdy četníci, policisté a představitelé samospráv reprezentovali okupační moc a sloužili jí, a samotní vojáci okupačních armád se dopouštěli organizované trestné činnosti, jejímiž oběťmi se stávaly vybrané skupiny obyvatel, se vlastně i obyčejné kriminální činy jaksi proměňovaly v odbojovou činnost (ačkoliv často teprve ze zpětného pohledu po osvobození).

Ale především se násilí stalo běžnou součástí každodenního života. Rozhodující aspekt autority moderního státu vždycky spočíval *in extremis* v jeho monopolu na násilí a ve vůli použít v nevyhnutelném případě sílu. Ale v okupované Evropě se stalo autoritou samo neomezené použití násilí. Je vlastně kuriózní, že právě za těchto okolností stát svůj monopol na používání násilí *ztratil*. Partyzánské skupiny a armády bojovaly o legitimitu, která byla dána jejich schopností prosadit na daném území svůj zákon. To se obzvlášť přesvědčivě potvrzovalo v odlehlých oblastech Řecka, Černé Hory a ve východním pohraničí Polska, kde výkonná moc moderních států nikdy nebyla příliš pevná. Ale na konci druhé světové války to platilo i pro části Francie a Itálie.

Násilí plodí cynismus. Právě tím, že okupační armády, nacistická stejně jako sovětská, vyvolávaly válku všech proti všem, nejen podlamovaly loajalitu k zaniklé autoritě předchozího režimu nebo státu, ale podkopávaly také veškerý smysl pro ohleduplnost nebo závazky mezi jednotlivci, a to s celkem dost velkým úspěchem. Jestliže se vládnoucí moc chová brutálně nebo nezákonně k vašemu sousedu – protože je Žid nebo příslušník intelektuální elity či etnické menšiny, či proto, že se znelbil režimu, nebo i bez jakékoli zjevné příčiny –, proč byste pak vy sám měl vůči němu projevovat ohleduplnost? Naopak, často se vyplácelo zajít v bezohlednosti ještě o krok dál a vysloužit si tím, že svého souseda dostanete do potíží, preventivně přízeň moci.

Anonymní udavačství a obviňování jednotlivých osob, často naprosto vylhané, dosahovalo v celé Němci okupované Evropě (a dokonce i v té neokupované) až do samého konce války naprosto omračujících rozměrů. V Maďarsku, Norsku, Holandsku a Francii proudil v letech 1940–1944 na služebny SS, gestapa a místních policií obrovský příval udání. Přitom mnohá z nich svým autorům dokonce ani nevynesla žádnou odměnu nebo osobní zisk. Také pod sovětskou vládou – a zvlášť výrazně v Sověty okupovaném východním Polsku v letech 1939–1941 – se neobyčejně rozbujelo jakobínské povzbuzování udavačů a (francouzská) revoluční zvyklost neustále zpochybňovat loajalitu druhých.

Všichni měli zkrátka dobrý důvod bát se všech. Lidé, podezíraví vůči záměrům ostatních, si tedy raději pospíšili a sami je udali pro nějaký domnělý přestupek nebo nedovoleně získanou výhodu. Naděje na nějakou ochranu

shora už ani nepřipadala v úvahu, protože ti u moci páchali ty nejhorší zločiny ze všech. Pro většinu Evropanů v letech 1939–1945 už žádná *práva* – občanská, zákonná, politická – neexistovala. Stát přestal být garantem práva a spravedlnosti. Naopak, v Hitlerově Novém řádu se právě ze státu vyvinul hlavní predátor. Vztah nacistů k lidskému životu si právem vysloužil tu nejhorší pověst, ale přístup nacistického režimu k *majetku* se možná stal jeho vůbec nejvýznamnějším odkazem formujícím poválečný svět.

Za nacistické okupace bylo právo na majetek v nejlepším případě relativní. Evropské Židy jednoduše obrali o peníze, zlato, domy, obchody a podniky. Jejich ukradený majetek si nacisté rozdělili hlavně mezi sebou, něco přenechali kolaborantům a jejich druhům a zbytky dali k dispozici příslušným místním komunitám k rozkradení a vydrancování. Zabavování a konfiskace majetku ovšem postihly daleko širší okruh lidí, nikoli jen Židy. „Právo“ na vlastnictví se ukázalo jako velice nejistý a často zcela prázdný pojem a záviselo výhradně na dobré vůli, zájmech a rozmaru těch, kdo byli u moci.

Za těmito vlnami nedobrovolných majetkových přesunů, jež vyvracely staré pořádky i s kořeny, zůstávali vítězové i poražení. Když Židé a příslušníci jiných etnických skupin odešli, mohli jejich obchody a příbytky zabrat místní lidé. Noví vlastníci zabavili nebo ukradli jejich nábytek, oblečení a vybavení. Tento proces zašel nejdál v „zóně smrti“ sahající od Oděsy po Baltické moře, ale jinak probíhal úplně všude. Ti, kdo přežili koncentrační tábory a vraceli se v roce 1945 domů například do Paříže nebo do Prahy, našli často ve svých bytech válečné „squatter“, kteří svůj zábor zuřivě hájili a odmítali odejít. Tímto způsobem se ze statisíců obyčejných Maďarů, Poláků, Čechů, Holanďanů, Francouzů a dalších stali komplici nacistické genocidy, byť jen v úloze jejich příživníků.

Ve všech okupovaných zemích byly Židům vyvlastněny továrny, motorová vozidla, pozemky, strojní vybavení a hotové výrobky bez náhrady ve prospěch nových vládců, a to v takovém rozsahu, že se to rovnalo *de facto* znárodnění. Zejména ve střední a východní Evropě nacisté zabrali rozsáhlé soukromé podniky a mnoho finančních ústavů pro své válečné hospodářství. Ne vždy to znamenalo oproti předchozímu stavu radikální proměnu. Obrat k hospodářské autarkii v této části kontinentu po roce 1931 totiž vyústil v masivní státní zásahy a manipulace. V Polsku, Maďarsku a Rumunsku se bezprostředně před válkou a na jejím počátku značně rozšířil počet podniků ve vlastnictví státu v důsledku snah bránit se německému ekonomickému pronikání. Státem řízené hospodářství nezačíná ve východní Evropě až s rokem 1945.

Radikální majetkovou transformaci, která začala, když nacisté z života společnosti odstranili Židy, dovršilo poválečné vyvlastnění německého obyvatelstva od Polska po Jugoslávii. Mnoha etnickým Němcům usazeným v Sudetech, ve Slezsku, v Transylvánii a v severní Jugoslávii tam patřily významné majetky. Když je příslušné státy převzaly pro účely dalšího přerozdělení, okamžitě se to výrazně projevilo. V Československu dosahovala hodnota zboží a majetku zabaveného Němcům a kolaborantům jedné čtvrtiny národního bohatství, jen z rozdělení zemědělské půdy přímo profitovalo více než 300 000 rolníků, ze-

mědělských dělníků a jejich rodinných příslušníků. Majetkovou transformaci v tak obrovském rozsahu lze definovat jedinečně jako revoluční, a tato transformace, stejně jako samotná válka, představovala nejen radikální zlom a naprostý rozchod s minulostí, ale i přípravu na ještě větší změny, které měly teprve přijít.

V osvobozené západní Evropě se nacházelo jen málo německého majetku k přerozdělení a válka tu nezpůsobila tak rozsáhlou katastrofu jako na východě. Ale i zde došlo ke zpochybnění legitimacy stávajících mocenských institucí. Ve Francii, Norsku a v zemích Beneluxu se úřady za války nijak nevyznamenaly. Naopak, vcelku ochotně se podřizovaly požadavkům okupantů. V roce 1941 stačilo Němcům ke spravování okupovaného Norska pouhých 806 osob vlastního administrativního personálu. Francii nacisté řídili jen s 1 500 vlastních lidí. Spolehlivosti francouzské policie a milice důvěřovali natolik, že k ní přidělili (vedle jejích administrativních složek) pouhých 6000 německých civilních a vojenských policistů, kteří měli zajistit poddačnost 35milionového národa. Totéž platilo o Holandsku. Šéf německého bezpečnostního úřadu v Amsterdamu uvedl ve svém poválečném svědectví, že „hlavním pomocníkem německých sil v policejní oblasti a mimo ni byla holandská policie. Bez ní by se nedalo splnit ani 10 procent úkolů německé okupační správy“. Porovnejme to s Jugoslávií, kde Němci museli mít v pohotovosti celou armádní divizi, aby ozbrojené partyzány udrželi ve snesitelných mezích.¹¹

To byl jeden z rozdílů mezi východní a západní Evropou. Další spočíval v nacistickém zacházení s okupovanými zeměmi. Nory, Dány, Holanďany, Belgičany, Francouze a od září 1943 také Italy nacisté ponižovali a vykořisťovali. Pokud to ale nebyli Židé nebo komunisté či odbojáři lhotejno jakého zaměření, pak je nechávali na pokoji. V důsledku toho mohly západní národy uvažovat o návratu k nějakému stavu, který by připomínal dřívější poměry. Vlastně i parlamentní demokracie meziválečných let vypadaly teď díky právě končící nacistické éře o trochu méně prohnile – Hitlerovi se podařilo dokonale zdiskreditovat přinejmenším jednu radikální alternativu k politickému pluralismu a vládě zákona. Vyčerpané obyvatelstvo kontinentální západní Evropy se teď především snažilo obnovit vnější atributy normálního života v náležitě spravovaném státě.

Situace v nově osvobozených státech západní Evropy byla tehdy dost zlá. Ale ve střední Evropě, řečeno slovy Johna McCloye z americké Kontrolní komise v Německu, panoval „naprostý hospodářský, sociální a politický rozvrat [...], jehož rozsah nemá v dějinách obdoby, pokud se člověk v duchu nevydá až někam k rozpadu Římské říše“. McCloy mluvil o Německu, kde Spojenecká vojenská správa musela všechno znovu vybudovat z trosek: zákon, pořádek, služby, komunikace, správu. Ale aspoň k tomu měla potřebné zdroje. Dál na východě vypadaly věci mnohem hůř.

11/ Pověšměme si ovšem, že Protektorát Čechy a Morava v roce 1942 spravovalo jen 1 900 německých úředníků. V tomto ohledu, stejně jako v několika dalších, bylo Československo přinejmenším alespoň zčásti západním státem.

Hitlerova vina na vražení klínu mezi dvě části kontinentu, a tedy za rozdělení Evropy, je proto přinejmenším stejně velká jako ta Stalinova. Dějiny střední Evropy – kam patří země, jež bývaly součástí Německé a habsburské říše, severní části staré Osmanské říše, a dokonce i nejzápadnějších území impéria ruských carů – se vždy značně lišily od historie národních států Západu. Ale to nutně neznamenalo odlišnost typovou. Před rokem 1939 mohli sice Maďaři, Rumuni, Češi, Poláci, Chorvati a občané baltských republik se závistí vzhlížet ke šťastnějším obyvatelům Francie nebo Nizozemska. Ale neexistoval žádný důvod, proč by nemohli usilovat o podobnou prosperitu a stabilitu ve svých vlastních zemích. Rumuni snili o Paříži. České hospodářství v roce 1937 předstihlo ekonomiku sousedního Rakouska a mohlo se měřit s Belgií.

To všechno válka změnila. Východně od Labe Sověti a jejich místodržící v jednotlivých východoevropských zemích zdědili subkontinent, na kterém se už odehrál radikální rozchod s minulostí. Co ještě nepodlehlo totální diskreditaci, bylo nenapravitelně poškozeno. Exilové vlády, které se vracely z Londýna do Osla, Bruselu nebo Haagu, mohly doufat, že se ujmou legitimní moci, již byly donuceny se vzdát v roce 1940. Ale bývalí vládcové z Bukurešti, Budapešti, Sofie a dokonce i z Prahy neměli žádnou budoucnost, jejich svět smetlo rozvratné nacistické násilí. Zbývalo jen rozhodnout o politické podobě nového pořádku, jenž teď nahradí minulost, kterou už nebylo možné vzkřísit.

ODPLATA

„Belgičané i Francouzi a Holanďané byli za války vychováni k víře, že jejich vlasteneckou povinností je podvádět, lhát, kšeftovat na černém trhu, pomlouvat a krást. Takové návyky tu během pěti let zakořenily.“

PAUL-HENRI SPAAK (belgický ministr zahraničí)

„Pomsta je k ničemu, ale někteří lidé nemají místo ve světě, který se snažíme vybudovat.“

SIMONE DE BEAUVOIROVÁ

„Ať padnou a jsou vykonány tvrdé a spravedlivé tresty, jak to vyžaduje čest národa a jak si to zaslouhují jeho největší zrádci.“

Rezoluce československých odbojových organizací
požadující tvrdý trest pro patera Jozefa Tisa, listopad 1946

Aby vlády v zemích osvobozené Evropy byly legitimní a získaly si autoritu, jaká přísluší řádným státním orgánům, musely se nejprve vypořádat s pozůstatky zdiskreditovaných válečných režimů. Nacisté a jejich spojenci byli sice na hlavu poraženi, ale s ohledem na rozsah jejich zločinů to byl samozřejmě pouhý začátek. Pokud by se legitimita poválečných vlád zakládala pouze na vojenském vítězství nad fašismem, oč by vlastně potom byly lepší než samotné fašistické režimy? Proto bylo důležité označit činnost těchto režimů jako zločinnou a v souladu s tím ji také potrestat. To mělo své dobré právní i politické důvody. Ale touha po odplatě vyjadřovala i hlubší potřeby. Většina Evropanů neprožívala druhou světovou válku jako sled vojenských tažení a bitev armád válčících států, nýbrž jako každodenní zahanbující zkušenost, kdy byli klamáni a pokořováni, nuceni k neustálému páchání drobných kriminálních skutků a k sebeponižování, a ve které všichni něco ztratili a mnozí ztratili všechno.

Navíc ve značném kontrastu k situaci po Velké válce 1914–1918, kterou mnohde ještě stále měli v živé paměti, nezbývalo lidem v roce 1945 moc věcí, než by mohli být hrdí. Zato tu mnohé budilo rozpaky a silný pocit viny. Jak už víme, většina Evropanů prožila válku pasivně – poraženi a okupováni jedněmi cizinci a osvobozeni druhými. Jediným pramenem národní hrdosti se tak stala odbojová hnutí, která proti vetřelcům aktivně bojovala. Právě proto hrál mýtus o hnutí odporu v západní Evropě, kde byl opravdový odboj ve skutečnosti nejméně patrný, naprosto zásadní úlohu. V Řecku, Jugoslávii, Polsku nebo na Ukrajině, kde velké počty skutečných partyzánů otevřeně bojovaly proti okupantům a také proti sobě navzájem, byla situace, jako obvykle, složitější.

V osvobozeném Polsku se například sovětským úřadům vůbec nelíbilo veřejné oslavování zdejšího odboje, protože ten se stavěl proti komunismu přinejmenším stejně silně jako proti nacismu. V poválečné Jugoslávii si zase, jak už víme, byli někteří odbojáři rovnější než jiní, alespoň v očích maršála Tita a jeho vítězných komunistických bojovníků. V Recku a na Ukrajině daly tamní vlády v roce 1945 pozatýkat a zavřít do vězení nebo zastřelit všechny ozbrojené partyzány, které se podařilo chytit.

„Odboj“ byl zkrátka proměnlivou a neurčitou kategorií, a leckde si ho jenom vymysleli. Něco jiného ovšem byla „kolaborace“. Na kolaboranty se dalo ukázat a odsoudit je. Byli to muži, kteří s okupanty spolupracovali, a ženy, které s nimi spaly, a potom lidé, kteří s nacisty nebo fašisty spojili svůj osud, nebo okupaci a válku oportunisticky využili pro svůj politický či ekonomický prospěch. Někdy se jednalo o náboženské, národnostní nebo jazykové menšiny, které už v dřívějších dobách, byť z jiných důvodů, budily opovržení nebo strach. A i když trestný čin „kolaborace“ dosud právně neexistoval, bylo možné kolaboranty věrohodně obvinít z vlastizrady, což byl zločin, který právní řád znal a ukládal za jeho spáchání uspokojivě tvrdé tresty.

S trestáním kolaborantů (skutečných i domnělých) se začalo ještě dřív, než válka skončila. Vlastně se dá říci, že probíhalo po celou dobu války buď na osobní úrovni, nebo na základě verdiktů podzemních odbojových organizací. Ale v časové proluce mezi ústupem německých armád a nastolením účinné kontroly spojenecké vojenské správy, vyvolalo roztrpčení obyvatelstva a různé osobní vendety krátkou, ale krvavou vlnu vyřizování účtů, v níž často hrálo významnou úlohu politické a materiální prospěchářství. Jen v samotné Francii bylo touto „mimosoudní“ cestou sprovedeno ze světa 10 000 lidí, přičemž o velkou část těchto exekucí se postaraly nezávislé ozbrojené skupiny odbojářů, zejména *Milices Patriotiques* (Vlastenecké milice), které chytaly lidi podezřelé z kolaborace, zabavovaly jim majetek a v mnoha případech je na místě zastřelily.

Asi třetina tímto způsobem zlikvidovaných Francouzů byla odpravena ještě před vyloděním Spojenců v Normandii 6. června 1944, a většina zbývajících přišla o život v následujících čtyřech měsících, tedy v průběhu bojů na francouzské půdě. I tak jsou to čísla relativně nízká, když vezmeme úvahu velkou vlnu všeobecné nenávisti a podezíravosti, která po čtyřech letech okupace a působení kolaborantského režimu maršála Pétaina ve Vichy zasáhla celou Francií. Represálie nikoho nepřekvapily. Řečeno slovy postaršího bývalého předsedy vlády Edouarda Herriota: „Francie nejdříve musí projít krvavou lázní, než se republikáni budou znovu moci chopit vlády.“

Stejné emoce zmítaly Itálií, kde represálie a lidová odplata, zejména v oblasti Emilia-Romagna a v Lombardii, přinesla během posledních měsíců války smrt 15 000 lidí, a k dalším násilnostem sporadicky docházelo ještě nejméně tři roky. Jinde v západní Evropě mělo krveprolití mnohem menší rozsah. V Belgii takto zlynčovali nebo popravili 265 lidí, v Holandsku necelých 100. Všeobecně rozšířené byly ovšem jiné formy odplaty. Všude docházelo k obviňování žen z toho, co francouzsky hovořící cynikové již dříve označovali jako

„horizontální kolaboraci“. V Holandsku, kde takovým ženám říkali „Moffenmeiden“, je vyvábili v dehtu a peři. A po celé Francii bylo zase možné vidět výjevy, kdy tyto ženy na veřejnosti svlékli do naha a dohola je ostříhali už v první den osvobození nebo velmi krátce po něm.

Časté obviňování žen – mnohdy jinými ženami – z milostných vztahů s Němci bylo příznačné a většinou se zakládalo na pravdě. Nabízení sexuálních služeb výměnou za jídlo, oblečení nebo nějaký druh osobní výpomoci skýtalo ženám nebo rodinám možnost, často jedinou, jak vyřešit svou zoufalou situaci. Ale obliba právě tohoto typu obvinění a pomstychtivá radost z potrestání jsou připomínkou faktu, že všichni, muži i ženy, prožívali okupaci především jako *ponížení*. Jean-Paul Sartre bude později kolaboraci popisovat svébytně sexuálním pojmem jako „poddání se“ síle okupantů, a ne jeden francouzský román ze čtyřicátých let líčil kolaboranty buď jako ženy, nebo jako slabé („zženštilé“) muže podléhající svodům teutonského vládce obdařeného maskulinním šarmem. Vykonání pomsty na padlých ženách tak představovalo jeden ze způsobů, jak překonat bolestnou vzpomínku na osobní a kolektivní bezmocnost.

Anarchické činy trestajícího násilí se staly všeobecným jevem i v osvobozené východní Evropě, ale projevovaly se zde odlišně. Na Západě Němci kolaboranty aktivně vyhledávali, ale ve slovanských zemích vládli přímo a násilím. Jediní kolaboranti, kterých si tu trvale hleděli a podporovali je, byli místní separatisté, a i v takových případech jen do té doby, dokud to sloužilo německým zájmům. V důsledku toho se prvními oběťmi lidové pomsty po ústupu Němců stávaly národnostní menšiny, proti čemuž sovětské ozbrojené síly a jimi dosazené místní orgány nijak nezasahovaly. Naopak, spontánní zúčtování (a někdy ani ne tak zcela spontánní) se jim jen hodilo při odstraňování domácích elit a politiků, kteří by se mohli stát překážkou poválečným ambicím komunistů. V Bulharsku například nově ustavená Vlastenecká fronta sama lidi podněcovala, aby se mstili válečným kolaborantům všech odrůd, zavedla univerzální trestní kategorii „sympatizant fašismu“ a povzbuzovala občany k tomu, aby udávali každého, u koho lze předpokládat prozápadní sympatie.

V Polsku se terčem lidové pomsty často stávali Židé. Během prvních čtyř měsíců roku 1945 bylo v osvobozeném Polsku zabito na 150 Židů. Do dubna následujícího roku se tento počet zvýšil na bezmála 1200. K podobným útokům v menším rozsahu došlo i na Slovensku (ve Velkých Topolčanech v září 1945) a také v maďarském Kunmadarasu v květnu 1946. Ale největší pogrom se odehrál 4. července 1946 v polském městě Kielce, kde bylo zavražděno 42 Židů a mnoho dalších zraněno, když se zde začaly šířit pověsti o podřezání a rituální vraždě polského dítěte. V jistém smyslu i to spadá do oblasti represálií proti kolaborantům, protože mnoho Poláků (včetně bývalých protinacistických partyzánů) Židy podezíralo ze sympatií k sovětským okupantům.

Přesný počet lidí zabitých v Sověty okupované východní Evropě a v Jugoslávii během prvních měsíců „neoficiálních“ čistek a vražd není znám. Nikde ovšem divoké vyřizování účtů netrvalo dlouho. Nebylo v zájmu nových ještě křehkých vlád, které se ani zdaleka netěšily všeobecné podpoře a mnohdy představovaly

zřetelně nouzové řešení, nechat ozbrojené bandy, aby se potulovaly zemí, zajímaly, mučily a zabíjely podle vlastní libovůle. Prvním úkolem nových mocenských orgánů bylo vrátit státu a jeho právním institucím monopol na použití síly a legitimitu. Jestliže měl být někdo zatčen a obžalován ze zločinů spáchaných v době okupace, pak to měly vykonávat jediné takové orgány, jež disponovaly patřičným pověřením. Jestliže měl být někdo souzen, pak jediné řádným soudem podléhajícím vládě zákona. Jestliže mělo dojít k prolévání krve, pak to musí zůstat pod výlučnou pravomocí státu. Tato změna proběhla ihned, jakmile se noví vládci cítili dostatečně silní na to, aby odzbrojili bývalé partyzány, prosadili autoritu svých vlastních policejních orgánů a utlumili lidové volání po tvrdé odplatě a kolektivních trestech.

Odzbrojení odbojářů se ukázalo jako překvapivě bezproblémové, alespoň v západní a střední Evropě. Nad vraždami a dalšími zločiny, k nimž došlo v horečnatých měsících po osvobození, vlády raději zavřely oči. Belgická prozatímní vláda vyhlásila amnestii pro veškerá porušení zákona spáchaná hnutím odporu nebo jeho jménem během prvních 41 dnů po oficiálním datu osvobození země. Existoval ovšem všeobecný, byť nevyslovený předpoklad, že nově ustavené vládní instituce na sebe musejí vzít úkol potrestání viníků.

A tady začaly problémy. Kdo vlastně jsou „kolaboranti“? S kým kolaborovali a s jakým cílem? A čím se, kromě jasných případů vražd a krádeží, „kolaboranti“ provinili? Někdo musel za utrpení národa zaplatit, ale jak toto utrpení definovat a komu za něj má být připsána odpovědnost? Podoba těchto rébusů se stát od státu lišila, ale jeden zásadní problém měly všechny společný: pro evropskou zkušenost uplynulých šesti let neexistoval precedens.

V první řadě by jakýkoli zákon postihující činnost kolaborantů nutně musel být retroaktivní, právní řád před rokem 1939 žádný zločin „kolaborace s okupační mocí“ neznal. I v minulosti existovaly války, při kterých okupační armády hledaly a nacházely spolupracovníky a pomocníky v zemích, které dobyly, ale s výjimkou velice specifických případů – jako třeba činnost vlámských nacionalistů v Belgii okupované císařským Německem v letech 1914–1918 – se na to nepohlíželo jako na zločin, ale jednoduše jako na součást doprovodných válečných škod.

Jak už jsme uvedli, jedinou logickou možností, jak kolaboraci zahrnout pod již existující paragraf, bylo pohlížet na ni jako na vlastizradu. Jako reprezentativní příklad můžeme vzít Francii, kde se mnoho kolaborantů – ať už konkrétní podoba jejich chování byla jakákoliv – ocitlo před soudem s obžalobou z „vyzvědačství pro nepřítele“ podle paragrafu 75 trestního zákona z roku 1939. Jenomže lidé, kteří se ocitli před francouzskými soudy, často nepracovali ani tak pro Němce jako spíš pro režim ve Vichy, v jehož čele stáli a řídili jej Francouzi a který se výslovně prohlašoval za legitimního nástupce předválečného francouzského státu. A proto kolaboranti ve Francii – stejně jako na Slovensku, v Chorvatsku, v Protektorátu Čechy a Morava, v Mussoliniho Italské sociální republice Salò, v Rumunsku maršála Iona Antonesca a v Maďarsku – mohli tvrdit, a také tak při své obhajobě postupovali, že vždycky pracovali pouze v orgánech nebo pro orgány vlastního státu.

V případech vysokých policejních nebo státních úředníků, kteří se jednoznačně provinili přísluhováním nacistům v rámci loutkových režimů, pro které pracovali, byla taková obhajoba v nejlepším případě neupřímná. Ale osoby v nižším postavení, nemluvě o tisícíhlavých zástupech obviněných z toho, že byli zaměstnanci těchto režimů nebo úřadů a podniků, které s nimi spolupracovaly, mohly právem poukazovat na jasnou zmatečnost. Je například správné někoho obvinít, že byl po květnu 1940 členem politické strany, jež byla legální součástí předválečného parlamentu, ale za okupace se vydala cestou kolaborace s nacisty?

Exilové vlády Francie, Belgie a Norska se pokoušely předejít podobným dilematům tím, že vydávaly válečné dekrety s varováním, že kolaboranti budou po válce přísně potrestáni. Tyto výstrahy se ovšem nijak nedotýkaly hlubších otázek právní čistoty a spravedlivého přístupu a jejich cílem bylo odradit vlastní národy od spolupráce s nacisty. Především nemohly dopředu řešit problém zvažování individuální viny oproti vině kolektivní. Politická rovnováha v letech 1944–1945 spočívala v tom, že se odpovědnost za válečné zločiny a kolaboraci paušálně přiřkla určitým kategoriím lidí: členům některých politických stran a příslušníkům určitých vojenských a státních orgánů. Ale takový postup pořád ještě opomíjel mnoho jednotlivců, jejichž potrestání požadovala podstatná část společnosti, a rozšiřoval okruh obžalovaných o lidi, jejichž hlavní vinou byla netečnost nebo zbabělost. Ale především vedl k přijetí konceptu kolektivní viny, který je většině evropských právníků odporný.

Soudy místo toho stíhaly jednotlivce, a výsledky se různily podle času a místa. Mnoho lidí bylo obviněno a potrestáno neprávem, ale ještě mnohem víc skutečných viníků uniklo odplatě úplně. Docházelo k nesčetným procedurálním závadám a v mnoha případech přímo k výsměchu spravedlnosti. Pohnutky vlád, žalobců a porotců měly daleko k ryzosti, ať už vyplývaly ze sobeckých zájmů, politických kalkulací nebo prostě jen z přílišné citové angažovanosti. Výsledek nebyl právě vydařený, ale při posuzování těchto trestních stíhání a s nimi spojené společenské katarze, která charakterizovala přechod Evropy od války k míru, musíme mít neustále na paměti drama, které se právě uzavřelo. Za okolností, jaké panovaly v roce 1945, je pozoruhodné, že se vůbec podařilo znovu nastolit vládu zákona – konečkonců nikdy předtím nebyla Evropa postavena před úkol definovat nové druhy tak obłudných zločinů a odevzdat jejich pachatele spravedlnosti, alespoň trochu hodné toho jména.

V počtech potrestaných a výši udělovaných trestů byly mezi jednotlivými státy nesmírné rozdíly. V Norsku, které mělo pouhé 3 miliony obyvatel, bylo před soud postaveno všech 55 000 členů Nasjonal Samlung, což byla hlavní kolaborantská organizace, a dalších 40 000 lidí, kteří stáli mimo tuto organizaci. 17 000 mužů a žen bylo odsouzeno k odnětí svobody a padlo i třicet rozsudků smrti, z nichž 25 bylo vykonáno.

Tento poměr nebyl nikde jinde tak vysoký. V Holandsku se stalo předmětem vyšetřování 200 000 osob, z nichž téměř polovina skončila ve vězení, někteří i za používání nacistického pozdravu. Propuštěno ze zaměstnání za trest bylo

17 500 státních úředníků (nedotklo se to však prakticky nikoho z oblastí školství, zdravotnictví, justice nebo z podnikatelské sféry). K smrti tu odsoudili 154 lidí a 40 z nich nakonec skutečně popravili. V sousední Belgii padlo mnohem více hrdelních trestů (2 940), ale vykonáno jich bylo proporcionálně méně (242). Zhruba stejný počet kolaborantů skončil ve vězení, ale zatímco Holanďané většinu odsouzených brzy amnestovali, belgický stát je držel ve vězení déle a kolaboranti odsouzení za těžké zločiny nikdy nezískali zpět v plném rozsahu občanská práva. V rozporu s mýty, jež se tradovaly ještě dlouho po válce, nepostihla poválečná odplata vlámskou část obyvatelstva nepoměrně silněji než tu valonskou, ale předválečným belgickým politickým elitám – z řad katolíků, socialistů, liberálů – se podařilo rázným potlačením stoupenců (především Vlámů) nacistického Nového řádu obnovit svou svrchovanost ve Flandrech i Valonsku.

Existuje nápadný rozdíl mezi Norskem, Belgií, Nizozemskem (a Dánskem), jejichž legitimní vlády uprchly do válečného exilu, a Francií, kde *byl* pro mnoho lidí legitimní vládou vichistický režim. V Dánsku se zločin kolaborace prakticky nevyskytoval, a přesto na každých 100 000 Dánů připadalo 374 osob, které po válce skončily ve vězení. Ve Francii, kde byla válečná kolaborace rozšířeným jevem, se už jen z tohoto důvodu trestala mnohem mírněji. Poněvadž největším kolaborantem byl stát sám, zdálo se tvrdé a hodně nespravedlivé obvinít ze stejného zločinu řadové občany – tím spíš, že tři čtvrtiny soudců zasedajících v procesech proti kolaborantům sloužilo předtím kolaborantskému státu. Za takových okolností postihl trest vězení za válečná provinění jen 94 osob z každých 100 000 Francouzů, necelou jednu desetinu procenta populace. Ze 38 000 odsouzených většinu propustili na částečnou amnestii v roce 1947 a zbytku, kromě asi 1500 osob, pomohla na svobodu amnestie v roce 1951.

V období 1944–1951 vynesly oficiální francouzské soudy 6763 rozsudků smrti (z toho 3910 v nepřítomnosti) za vlastizradu a zločiny s ní spojené. Vykonáno jich bylo jen 791. Nejběžnější trest udělovaný kolaborantům, „národní potupa“, byl zaveden 26. srpna 1944 bezprostředně po osvobození Paříže a sardonická charakteristika tohoto opatření z pera Janet Flannerové zní takto: „Národní potupa‘ bude postiženým upírat skoro všechno, co Francouzi považují za atraktivní – právo nosit válečná vyznamenání, právo vykonávat povolání soudce, advokáta, notáře, učitele ve státních školách, a dokonce právo vystupovat jako svědek u soudu; právo řídit vydavatelství, rozhlasové stanice a filmové společnosti, a především právo zastávat vedoucí místa ve finančních institucích.“

Tento trest postihl 49 723 Francouzů. Jedenáct tisíc státních úředníků (1,3 procenta státních zaměstnanců, což však bylo pořád mnohem méně než 35 000 lidí, kterých se zbavil vichistický režim) bylo propuštěno nebo jinak postiženo, ale většina z nich se do šesti let vrátila. Dohromady se tato *épuration* (čistka) dotkla asi 350 000 lidí, přičemž životy a kariéry většiny z nich to nijak dramaticky nepostihlo. Nikdo nebyl potrestán za to, co bychom dnes označili jako zločiny proti lidskosti. Za ty byla přičítána odpovědnost jediné Němcům, stejně jako za ostatní válečné zločiny.

Italská zkušenost byla z celé řady důvodů výrazně odlišná. Ačkoliv Itálie původně patřila k zemím Osy, spojenecké vlády jí ponechaly možnost uplatňovat v domácích soudech a čistkách vlastní pravomoc – vždyť koneckonců v září 1943 změnila stranu a přidala se k nim. V Itálii ovšem panoval velice nejednoznačný přístup v otázce, kdo a za co by měl být potrestán. Zatímco jinde v Evropě se kolaboranti *ipso facto* poskrvnili „fašismem“, v Itálii se tento pojem hodil na příliš rozsáhlou a nesnadno vymezitelnou část společnosti. Zemi, kde fašisté vládli víc než dvacet let – od roku 1922 do roku 1943 –, zbavil Mussoliniho režimu jeden z jeho čelných představitelů, maršál Pietro Badoglio, jenž také první italskou postfašistickou vládu sestavil převážně z bývalých fašistů.

Jediný zjevně trestuhodný fašistický zločin tudíž představovala kolaborace s nepřitelem po 8. září 1943, kdy došlo k německé invazi. Proto většina obviněných pocházela z Němci okupovaného severu země a byla spjata s loutkovou vládou takzvané Italské sociální republiky, jejímž sídlem bylo město Salò na jezeře Garda. Hodně zesměšňovaný osobní dotazník (*Scheda Personale*) „Byl jste fašista?“, který se objevil v roce 1944, se zaměřoval právě na rozdíl mezi fašisty, kteří patřili k Mussoliniho „Italské sociální republice“, a těmi ostatními. Sankce proti první skupině se zakládaly na dekretu č. 159 schváleném v červenci 1944 prozatímním zákonodárným shromážděním, který definoval „zvlášť závažné skutky, jež [jsou] i v případech, kdy nemají přímou spojitost se zločinem, považovány za neslučitelné s pravidly přiměřenosti a politické bezúhonnosti“.

Tento kuriózní legislativní výtvar měl pomoci obejít obtíže s trestním stíháním italských občanů za činy spáchané ve službách v dané době legitimních státních institucí. Ale vysoký soudní dvůr ustavený v září 1944 k projednávání významnějších případů tvořili soudci a právníci, kteří sami byli dříve fašisté, a nejinak tomu bylo s osazenstvím mimořádných porotních soudů, které měly na starosti trestání řadových zaměstnanců kolaborantského režimu. Za takových okolností se asi nedalo počítat s tím, že by si podobné procesy vysloužily u italského obyvatelstva nějaký velký respekt.

Výsledky proto logicky neuspokojily nikoho. Do února 1946 bylo vyšetřováno 394 000 státních zaměstnanců a 1 580 z nich bylo propuštěno z práce. Většina obžalovaných před soudem tvrdila, že z jejich strany šlo o *gattopardismo* („leopardismus“ neboli „mimikry“), že museli zakrývat své skutečné smýšlení tváří v tvář fašistickému útlaku – koneckonců členství ve fašistické straně bylo pro státní zaměstnance povinné. Protože mnozí z vyšetřujících se stejně snadno mohli ocitnout na opačné straně, měli pro takový způsob obhajoby plné pochopení. A tak – po několika mohutně medializovaných procesech s hrstkou vysokých fašistických činitelů a generálů – slibované čistky ve vládě a státní správě vyšuměly.

Vrcholnou komisi, jejímž úkolem bylo provést očistu státních orgánů, Italo-ve zrušili v březnu 1946, a už tři měsíce nato vyhlásili první amnestie, jejichž součástí bylo i anulování veškerých trestů odnětí svobody kratších pěti let. Prakticky všichni prefekti, starostové a úředníci střední úrovně zbavení funkce v rámci očisty v letech 1944–1945 získali svá místa zpět nebo se vyhnuli zapla-

cení uložených pokut, a většina z 50 000 lidí odsouzených za fašistickou činnost do vězení pobyla za mřížemi jen krátce.¹² Nanejvýš 50 lidí bylo za své zločiny popraveno. Tohle číslo ovšem nezahrnuje 55 fašistů zmasakrovaných partyzány ve věznici ve Schio 17. července 1945.

V době studené války se vina za nápadně hladkou přeměnu Itálie z mocnosti Osy ve spojenecký demokratický stát připisovala tlakům ze zahraničí (Američanům) a politickému vlivu Vatikánu. Ve skutečnosti je celá věc složitější. Katolická církev nepochybně vyvázla velmi lacino, když vezmeme v úvahu vřelé vztahy Pia XII. k fašismu a jeho nápomocné zavírání očí nad zločiny nacistů v Itálii a jinde. Tlak církve *měl* svou váhu. A anglo-americké vojenské úřady skutečně projevovaly jen malou chuť odvolávat zkompromitované úředníky, když se snažily obnovit normální život na Apeninském poloostrově. A všeobecně platilo, že k důsledné očistě od fašistů *došlo* v oblastech, kde si udržely vliv levicový odboj a jeho politická reprezentace.

Amnestii vyhlášenou v červnu 1945 však podepsal Palmiro Togliatti, jednapadesátiletý vůdce italských komunistů, jako ministr spravedlnosti v poválečné koaliční vládě. Po dvaceti letech exilu a jako dlouholetý vysoký funkcionář Komunistické internacionály měl Togliatti jen málo iluzí o tom, co v poválečné Evropě je a není možné. Po návratu z Moskvy v březnu 1944 vyhlásil v Salernu oddanost své strany národní jednotě a parlamentní demokracii – k údivu a překvapení mnoha svých stoupenců.

V zemi, kde se mnoho milionů lidí, a v žádném případě nejen příslušníků politické pravice, zkompromitovalo kolaborací s fašismem, neviděl Togliatti žádný užitek v tom, že dožene národ na pokraj občanské války – nebo lépe řečeno k jejímu prodlužování, protože občanská válka už probíhala. Daleko výhodnější bylo pracovat ve prospěch obnovy pořádku a normálního života, zapomenout na fašistickou epochu a usilovat o moc v řádných volbách. Navíc Togliatti vzhledem ke strategickému rozhledu, za nějž vděčil svému privilegovanému postavení významného představitele mezinárodního komunistického hnutí a který přesahoval břehy Itálie, viděl situaci Řecka a chápal ji jako výstrahu a výzvu k opatrnosti.

V Řecku se navzdory značnému rozsahu kolaborace v řadách podnikatelské a byrokratické elity terčem poválečných čistek nestala pravice, ale levice. To byl jedinečný, ale příznačný případ. Občanská válka v letech 1944–1945 utvrdila Brity v přesvědčení, že stabilitu této malé, ale strategicky významné zemi přinese jedině znovunastolení pevného konzervativního režimu v Athénách. Odstranění nebo ohrožení podnikatelů a politiků, kteří za války spolupracovali s Italy a Němci, by mohlo v zemi, kde se revoluční levice zdála odhodlaná chopit se moci, mít nedozírné důsledky.

Roli elementu ohrožujícího stabilitu Řecka a jižního Balkánu proto po ustupujících Němcích neprodleně převzali v dobytých pozicích hluboko zakopaní

12/ Ještě v roce 1960 bylo ze 64 prefektů odpovědných za správu jednotlivých italských krajů 62 těch, kteří zastávali stejné funkce už za fašistického režimu, a totéž platilo i pro 135 policejních velitelů.

řeční komunisté a jejich partyzánští spojenci v horách. Za válečnou kolaboraci s mocnostmi Osy se v Řecku dočkalo tvrdé odplaty jen velice málo lidí, zato v případech příslušníků levice se hrdelními tresty nešetřilo. A protože v Athénách se nijak důsledně nerozlišovalo mezi levicovými partyzány bojujícími proti Hitlerovi a komunistickými guerillami pokoušejícími se svrhnout poválečný řecký stát (velice často ovšem skutečně šlo o stejné lidi), ocitali se v příštích letech před soudem a ve vězení daleko častěji váleční odbojáři než kolaboranti – a ještě je čekala celá desetiletí vyloučení z plnoprávného občanského života. Platit museli dokonce ještě jejich děti a vnuci, kterým vládnoucí moc odpírala právo ucházet se o zaměstnání ve stále bobtnajícím státním sektoru až hluboko do sedmdesátých let.

Čistky a soudní procesy v Řecku měly tudíž křiklavě politickou povahu. Totéž ovšem v jistém smyslu platilo i pro konvenčnější postupy v západní Evropě. Každý soudní proces, k němuž došlo v přímém spojení s válkou nebo mocenským zápasem, byl politický. Atmosféra při procesech s Pierrem Lavalem nebo Philippem Pétainem ve Francii či policejním náčelníkem Pietrem Carusem v Itálii běžné soudní jednání moc nepřipomínala. Rozhodující roli v těchto procesech i v mnoha dalších poválečných soudních řízeních a čistkách hrálo vyřizování účtů, krvežíznivost, pomstychtivost a politické kalkulace. To je třeba mít na paměti ve chvíli, kdy obracíme pozornost k oficiálnímu poválečnému zúčtování ve střední a východní Evropě.

Není pochyb o tom, že pro Josifa Stalina a sovětské okupační úřady představovaly soudy i jiné formy trestání kolaborantů, fašistů a Němců ve všech zemích okupovaných Rudou armádou vždycky především nástroj k očištění místních politických a společenských poměrů od všech elementů, které by mohly stát v cestě nastolení komunistické nadvlády. Totéž platilo i o Titově Jugoslávii. Proto bylo v těchto zemích obviněno z těžkých fašistických zločinů mnoho lidí, jejichž jediným prohrěškem byla příslušnost k nesprávné společenské nebo náboženské skupině, národnostní menšině či politické straně, nebo měli jednoduše tu smůlu, že se v určité zemi nebo komunitě těšili dostatečně velké autoritě nebo oblibě. Čistky, územní zábory, vyhánění, věznění, rozsudky smrti a plošné vyhlazování obviněných politických protivníků se staly, jak uvidíme, důležitými etapami na cestě sociální a politické přeměny. Směřovaly ovšem také proti skutečným fašistům a válečným zločincům.

Proto v Chorvatsku Tito v rámci svého tažení proti katolické církvi potrestal také neblaze proslulého záhřebského kardinála Alojzije Stepinace, který za války schvaloval mnohé z nejstrašnějších zločinů chorvatského *ustašovského* režimu, a v dané situaci se tedy mohl pokládat za dítě štěstěny, když ho potrestali pouze domácím vězením, ve kterém setrval čtrnáct let až do roku 1960, kdy pokojně zemřel ve své posteli. Četnický vůdce Draža Mihailović dostal nejvyšší trest a byl popraven v červenci 1946. Mihailoviće následovalo mnoho desítek tisíc dalších nekomunistů, pozabíjených během prvních dvou let po osvobození Jugoslávie. Všichni se stali obětí politicky motivované odvetné kampaně. Když však vezmeme v úvahu jejich válečnou činnost v řadách četníků, ustašov-

ců, slovinské Bílé gardy nebo ozbrojených domobranců, čekaly by mnohé z nich tvrdé tresty v každém právním systému.¹³

Jugoslávci v odvetném aktu za účast na masakrech spáchaných maďarskou armádou ve Vojvodině v lednu 1942 popravili nebo deportovali mnoho příslušníků maďarské komunity a jejich usedlosti předali nemaďarským stoupencům nového režimu. Byla to sice cílená politicky motivovaná akce, ale její oběti se v mnoha případech toho, co jim bylo kladeno za vinu, skutečně dopustily.

Jugoslávie ovšem představovala mimořádně složitý případ. Lidové tribunály v zemi jejího severního souseda – Maďarsku – zpočátku opravdu soudily skutečné válečné zločince, zejména aktivisty proněmeckých režimů z roku 1944 Döme Sztójaye a Ference Szálasiho. Poměrný počet odsouzených fašistů a kolaborantů v Maďarsku nebyl o nic vyšší než v Belgii nebo Holandsku a není pochyb tom, že spáchali těžké zločiny včetně iniciativní a horlivé účasti na realizaci německých vyhlazovacích plánů, spočívající v zatýkání a nahánění stovek tisíc maďarských Židů do transportů smrti. Teprve později maďarské mocenské orgány svůj trestněprávní repertoár přece jen rozšířily o takové kategorie zločinů jako třeba „sabotáž“ a „spiknutí“ se zřejmým cílem umožnit stíhání širší škály protivníků a pravděpodobných odpůrců komunistického převzetí moci.

V Československu zvláštní Lidové soudy ustavené prezidentským dekretem 19. června 1945 vynesly 713 rozsudků smrti a udělily 741 trestů doživotního vězení a dalších 19 888 trestů odnětí svobody „zrádcům, kolaborantům a fašistickým elementům z řad českého a slovenského národa“. Tento způsob vyjadřování zaváněl sovětským justičním žargonem a byl předzvěstí chmurné budoucnosti československého státu. V okupovaném Československu se ovšem zrádci, kolaboranti a fašisté opravdu vyskytovali. Jednoho z nich, patera Josefa Tisa, oběsili 18. dubna 1947. Jestli se Tisovi a ostatním dostalo spravedlivého soudu – pokud se tedy vůbec někdo *mohl* v té době dočkat spravedlivého soudu –, je oprávněná otázka. Ale nezacházelo se s nimi o nic hůř než třeba s Lavalem ve Francii. Poválečná justice v Československu hodně pracovala s nejasnou a problematickou kategorií „zločinů proti národu“, což byl nástroj umožňující kolektivně trestat zejména sudetské Němce. Ale totéž dělala v té době i francouzská justice, byť patrně v o něco menší míře.

Nakolik poválečné procesy a protifašistické čistky v osvobozené Evropě splnily svůj cíl, je těžké posoudit. Trestní politika tehdejší justice se setkala s tvrdou kritikou. Ti, kdo stanuli před soudem ještě v době války nebo bezprostředně po osvobození, dostali většinou těžší tresty než lidé souzení později. V důsledku toho pachatelé méně závažných trestných činů, na které dopadla ruka zákona hned na jaře 1945, skončili ve vězení na mnohem delší dobu než nejvýznamnější kolaboranti, jejichž případy se dostaly před soud až napřesrok nebo ještě později. Vysoký podíl skutečně vykonaných rozsudků smrti (95 procent) v Čechách a na Moravě vyplynul z toho, že zákon vyžadoval

13/ Domobrana byly ozbrojené jednotky válečného Chorvatska. Titovi komunističtí partyzáni se ovšem často nechávali o nic lépe, jenomže ti zvítězili.

vykonání exekuce do dvou hodin po vynesení ortelu. V jiných zemích mohl víceméně každý odsouzený, kterého nepopravili okamžitě, počítat se změnou rozsudku.

Soudy v té době vynášely absolutní tresty poměrně často, ale vyvolávalo to jen nepatrný odpor. Válečná devalvace lidského života způsobila, že je lidé nevnímali jako krajnost a zdály se jim oprávněnější, než by tomu bylo za normálních okolností. Ale tím, co napáchalo větší škody a leckde mohlo naprosto znehodnotit smysl celého procesu, byla zjevná nesouměřitelnost udělovaných trestů, nemluvě o tom, že verdikty často vynášeli soudci a porotci, jejichž chování za války v nejlepším případě nebylo právě bez poskvrny. Nejhůř dopadli spisovatelé a novináři, o jejichž angažovanosti za války zůstaly písemné důkazy. Soudy s význačnými intelektuály doprovázené velkou publicitou, například pařížský proces s Robertem Brasillachem v lednu 1945, vyvolaly protesty *bona fide* odbojářů, jako byl třeba Albert Camus, který považoval za nespravedlivé a současně i nebezpečné popravit člověka za jeho názory, byť by byly sebeodpudivější.

Naproti tomu podnikatelé a vysocí úřední činitelé, kteří z okupace těžili, vyvázli alespoň v západní Evropě prakticky bez postihu. V Itálii například Spojenci trvali na tom, aby šéf firmy FIAT zůstal na svém místě, navzdory jeho všeobecně známému spojení s fašistickou mocí. Jiné významné postavy italského podnikatelského světa přežily díky tomu, že se odvolávaly na svůj nedávný odpor proti Mussoliniho Italské sociální republice. A oni se proti ní *opravdu* stavěli – hlavně proto, že pro ně byla až příliš „sociální“. Ve Francii předcházelo trestním stíháním za ekonomickou kolaboraci výběrové znárodňování, například Renaultových závodů, jako odplata za velký přínos Louise Renaulta německému válečnému úsilí. A všude přitom spousty menších podnikatelů, bankéřů a státních činitelů, kteří pomáhali se správou okupačního režimu, výstavbou „Atlantického valu“ proti spojenecké invazi do Francie, se zásobováním německých ozbrojených sil atd., zůstávali na svých místech, aby poskytovali podobné služby nastupujícím demokraciím a zajišťovali kontinuitu a stabilitu.

Takové kompromisy byly asi nevyhnutelné. Rozsah materiální destrukce a morálního rozvratu v roce 1945 byl takový, že cokoli zůstalo na svém místě, bude patrně potřebné jako stavební kámen pro budoucnost. Prozatímní vlády byly v prvních měsících po osvobození téměř bezmocné. Jestliže se zbědovanému a hladovějícímu obyvatelstvu mělo zajistit jídlo, oblečení a otop, byla bezpodmínečná (a vítaná) spolupráce významných podnikatelů, finančníků a průmyslníků životní nutností. Čistky v jejich řadách by mohly být kontraproduktivní, ba dokonce zničující.

Avšak společnost za to nutně zaplatila nemalou daň v podobě politického cynismu a rychlého rozchodu s iluzemi a nadějemi, které si lidé s osvobozením spojovali. Už 27. prosince 1944 napsal neapolský publicista Guglielmo Giannini v listu *L'Uomo Qualunque*, který vydávala nová italská politická strana stejného jména, slova, jež vyjadřovala právě takový pocit výsměchu a rozčarování: „Jsem člověk, který, když potká ex-*gerarca* (bývalého fašistického mocipána), zeptá se: ‚Jak ty ses mohl stát očišťovatelem?‘ [...] Jsem člověk, který se

rozhlédne kolem sebe a říká: ‚Tohle jsou fašistické metody a systém.‘ [...] Jsem člověk, který už nevěří ničemu a nikomu.“

Situace Itálie sice byla, jak už víme, obzvláště obtížná, ale podobné pocity, které vyslovil Giannini, měli koncem roku 1945 lidé po celé Evropě, a to otevíralo cestu k rychlé změně celkové nálady. Potom, co vina za nedávnou minulost padla na příslušné hlavy a tresty stihly viníky alespoň v těch nejkřiklavějších případech nebo tam, kde nejvíc naplnily potřebu zadostiučinění, se většina obyvatel zemí, které prošly německou okupací, snažila nechat neblahé a bolestné vzpomínky za sebou a začít slepovat střepy svých rozbitých životů. V každém případě jen velmi málo lidí bylo ochotno obviňovat z těch nejhorších zločinů vlastní krajany. Panovala všeobecná shoda o tom, že za ty musejí nést plnou odpovědnost Němci.

Názor, že konečná vina za hrůzy druhé světové války musí padnout na hlavy Němců, převládl natolik, že trestající ruka nedopadla dokonce ani na Rakousko. Dohoda Spojenců z roku 1943 je totiž prohlásila za Hitlerovu první oběť, což Rakousku zajistilo, že se s ním po válce bude zacházet jinak než s Němcem. Takový přístup pramenil z Churchillova přesvědčení, že nacismus se zrodil v Prusku, což byl názor ovlivněný posedlostí jeho generace nástupem destabilizující pruské hrozby v Evropě poslední třetiny 19. století. Ale vyhovovalo to i ostatním Spojencům. Vzhledem k centrální zeměpisné poloze Rakouska a nejisté politické budoucnosti Evropy se zdálo rozumné oddělit jeho osud od osudu Německa.

Přesto se s Rakouskem stěží dalo zacházet tak, jako by bylo jen další v řadě Německem okupovaných zemí, jejichž domácí fašisty a kolaboranty s nacistem není nutné trestat a je možné rovnou přistoupit k obnově normálního života. V zemi s necelými sedmi miliony obyvatel mívala NSDAP 700 000 členů a ještě na samotném konci války se platnou legitimací nacistické strany mohlo vykázat plných 536 000 Rakušanů. V německých ozbrojených silách jich za války sloužilo 1 200 000. Rakušané také měli nepoměrně větší zastoupení, než jaké by odpovídalo jejich celkovému počtu, v SS a mezi příslušníky ostrahy koncentračních táborů. Rakouský veřejný život i významné kulturní instituce přímo překypovaly nacistickými sympatizanty – ze 117 členů vídeňského filharmonického orchestru bylo 45 nacistů (zatímco mezi 110 berlínskými filharmoniky se jich našlo jen osm).

Za daných okolností proto Rakousko vyvázlo překvapivě lacino. Kvůli válečným zločinům bylo vyšetřováno 130 000 Rakušanů, před soudem jich stálo 23 000 a z nich bylo odsouzeno 13 600 osob. Padlo 43 rozsudků smrti, ale jen 30 bylo vykonáno. Státní služby muselo opustit 70 000 osob. Čtyři spojenecké okupační mocnosti se na podzim 1946 dohodly, že další stíhání rakouských zločinců a „denacifikaci“ země už nadále ponechají v pravomoci rakouských úřadů. Náležitou denacifikaci prošel mimořádně silně zamořený školský systém. Práci ztratilo 2943 učitelů základních škol, 477 středoškolských pedagogů, ale pouze 27 univerzitních profesorů, navzdory známým pronacistickým sympatiím mnoha významných akademiků.

V roce 1947 vydaly rakouské úřady zákon, který rozlišoval mezi „více“

a „méně“ provinilými nacisty. Půl milionu těch druhých bylo amnestováno a získali zpět i volební právo. Ti provinilejší – celkem asi 42 000 osob – se dočkali amnestie v roce 1956. Potom Rakušané vzpomínku na to, jak se zapletli s Hitlerem, jednoduše vymazali z paměti úplně. Jedním z důvodů, proč Rakousko tak snadno zapomnělo na svůj román s nacismem, bylo, že možnost upravit si nedávnou minulost ve svůj prospěch vyhovovala všem hlavním domácím zájmovým skupinám. Konzervativní Lidová strana, nástupce předválečné strany Křesťansko-sociální, měla dobré důvody k vybělení jak svých vlastních, tak obecně rakouských „neněmeckých“ kádrových materiálů, aby odvrátila pozornost od korporativistického režimu, který v zemi násilně zavedla v roce 1934. Rakouští sociální demokraté, ačkoliv byli jednoznačně antinacističtí, se zase museli vyrovnat s pověstí strany, která před rokem 1933 volala po připojení k Německu. Dalším důvodem bylo, že se všechny strany chtěly vlichotit také exnacistům, kteří tvořili významnou část rakouských voličů, a budou se tudíž podílet na utváření politické budoucnosti země. A navíc tu vznikly, jak uvidíme, nové pořádky, jež si vyžádal nástup studené války.

Podobné kalkulace se velice výrazně projevovaly také v Německu, jenomže tady místní obyvatelstvo nedostalo možnost spolurozhodovat o vlastním osudu. Právě v zmíněné moskevské deklaraci ze 30. října 1943, která Rakousko zbavovala odpovědnosti za jeho spojení s nacismem, varovali Spojenci Německo, že za své válečné zločiny bude muset pykat, a svou hrozbu také dodrželi. Spojenecké okupační mocnosti uspořádaly v letech 1945–1947 na německé půdě celou řadu soudních procesů, v nichž hnali nacisty a jejich spoluvíníky k odpovědnosti za válečné zločiny, zločiny proti lidskosti, vraždy a další závažné trestné činy, jichž se Němci dopustili při prosazování nacistických cílů.

Nejznámějším z těchto soudních řízení je samozřejmě norimberský proces, při kterém mezinárodní vojenský tribunál zasedající v Norimberku od října 1945 do října 1946 soudil nejvyšší nacistické pohlaváry. Vedle něj však probíhala ještě celá řada dalších procesů. Americké, britské a francouzské vojenské tribunály soudily níže postavené nacisty v příslušných okupačních zónách a společně se sovětskými orgány vydávaly nacisty do dalších zemí – zejména do Polska a Francie –, aby se ze svých zločinů zodpovídali tam, kde se jich dopustili. Soudy projednávající případy válečných zločinů probíhaly na celém Spojenci okupovaném území Německa. V západních zónách bylo za válečné zločiny a zločiny proti lidskosti odsouzeno víc než 5000 osob a v téměř 800 případech byl udělen nejvyšší trest. Popraveno bylo nakonec 486 odsouzených. Poslední z nich v červnu 1951 v landsberské věznici, a to i přesto, že se pro něj Němci velmi hlasitě dožadovali shovívavosti.

Trestat Němce jenom na základě toho, že *byli* nacisty, nepřipadalo v podstatě v úvahu, a to i navzdory nálezu Norimberského tribunálu, že nacistická strana byla zločinná organizace. Šlo o nepředstavitelné množství lidí a argumenty proti kolektivním trestům byly příliš závažné. V každém případě zůstávalo nejasné, co by mělo následovat po zjištění, že se provinily miliony lidí. Vina nacistických vůdců byla ovšem samozřejmě evidentní, a proto o jejich pravděpodobném osudu nebylo nikdy pochyb. Řečeno slovy jednoho z americk-

kých žalobců u Norimberského tribunálu a hlavního žalobce v následných procesech Telforda Taylora: „Příliš mnoho lidí bylo přesvědčeno, že jim vůdci Třetí říše *protiprávně* ublížili, a přálo si *rozsudek*, který by tomu odpovídal.“

Smysl soudů s německými válečnými zločinci od počátku spočíval spíše ve výchovném působení na veřejnost než ve výkonu spravedlnosti. Zprávy z norimberského procesu s hlavními nacistickými pohlaváry vysílal dvakrát denně německý rozhlas a s důkazy, které tribunál shromáždil, se německá mládež seznamovala ve školách a veřejnost ve filmových týdenících a v převýchovných střediscích po celé zemi. Přesto přínos těchto procesů jako odstrašujících příkladů nebyl vždy jednoznačný. V prvních soudech s veliteli a dozorcí koncentračních táborů mnozí zcela unikli trestu. Němečtí obhájci využili anglo-amerického soudního systému spočívajícího ve střetnutí obžaloby s obhajobou ve prospěch svých mandantů, když svědky a přeživší vězně koncentračních táborů podrobovali křížovým výslechům a ponižovali je. A v Lünebergu, kde probíhal proces s dozorcí z koncentračního tábora Bergen-Belsen (od 17. září do 17. listopadu 1945), se dokonce *britským* advokátům podařilo úspěšně uplatnit argument, že jejich klienti jen dodržovali (nacistické) zákony, čímž dosáhli u 15 ze 45 obžalovaných osvobozeního rozsudku.

Je proto nesnadné posoudit, nakolik soudy s nacisty přispěly k politické a morální převýchově Německa. Mnozí Němci je jistě odmítali jako „spravedlnost vítězů“, kterou tyto procesy také nepochybně byly. Zároveň ovšem šlo o řádné soudy, které stíhaly opravdové zločince za spáchání evidentních kriminálních činů a ustavily tak pro budoucnost klíčový precedens na poli mezinárodního práva. Procesy a vyšetřování od konce války do roku 1948 (kdy byla Komise OSN pro válečné zločiny rozpuštěna) přinesly mimořádné množství dokumentů a místopřísežných svědectví (zejména takových, jež se týkaly německého plánu na vyhlazení evropských Židů) právě v době, kdy se nejen u Němců projevovala nesmírně silná tendence na vše co nejrychleji zapomenout. Ze zmíněných procesů jasně vyplynulo, že i jednotlivci, kteří spáchali zločiny z ideologických důvodů nebo ve jménu státu, za ně nesou plnou odpovědnost a jejich činy jsou trestné podle zákona, a že odvolávat se na povinnost plnit rozkazy je nepřípustné.

Důsledné naplnění spojeneckých snah o potrestání válečných zločinců ovšem zásadně komplikovaly dvě okolnosti. Přítomnost sovětských žalobců a soudců označovalo mnoho německých a východoevropských komentátorů za důkaz pokrytectví. Chování sovětských vojáků a metody sovětských orgánů v zemích, které Rudá armáda „osvobodila“, nebyly žádným tajemstvím – vlastně se o nich právě v té době vědělo a psalo víc než v pozdějších letech. A mnoho lidí tehdy také mělo ještě v dobré paměti sovětské čistky a masakrování vlastního obyvatelstva ve třicátých letech. Skutečnost, že Rusové zasedali v senátech, které soudily nacisty – někdy i za zločiny, které spáchali samotní Sověti –, poškozovala věrohodnost norimberského tribunálu a dalších soudů s nacisty a způsobovala, že vypadaly jen jako nástroj protiněmecké pomsty. George Kennan to vyjádřil následujícími slovy: „Lidé si nakonec mohli udělat jedině takový závěr, že zločiny tohoto druhu jsou oprávněné a omluvitelné, jestliže je spáchali před-

stavitelé jistého státu a za jistých okolností, zatímco pokud se jich dopustili představitelé jiného státu a za jiných okolností, jsou neospravedlnitelné a neodpustitelné a podléhají trestu smrti.“

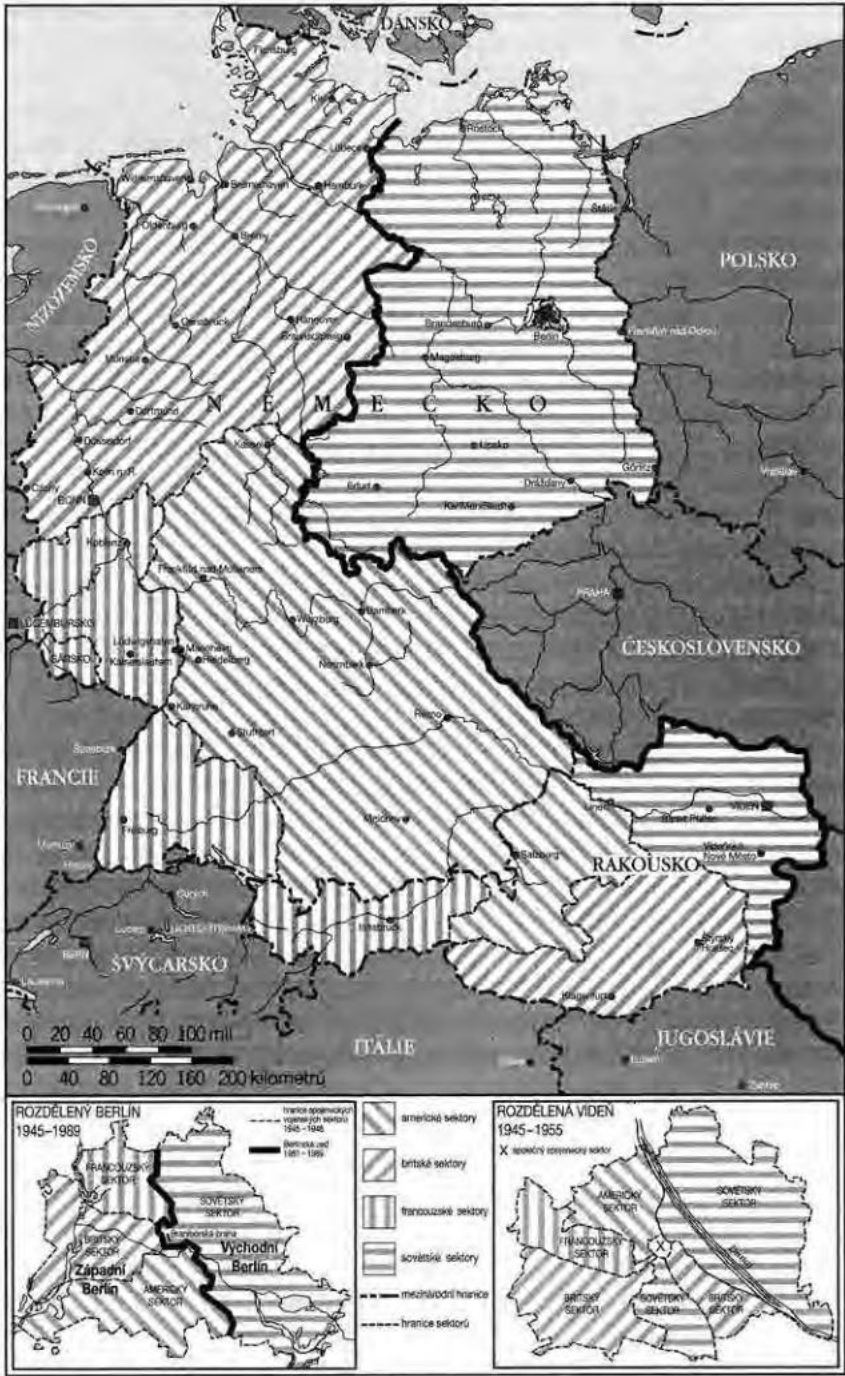
Sovětská účast na norimberských procesech představovala splátku za válečné spojenectví a za mimořádný přínos Rudé armády k porážce hitlerovského Německa. Druhá slabina soudních řízení s nacisty ovšem spočívala v samotné podstatě právního postupu. Právě proto, že se podařilo prokázat osobní vinu nacistických vůdců, Adolfem Hitlerem počínaje, v takové úplnosti, podlehl mnoho Němců pocitu, že jako národ nenesou žádnou vinu a že kolektivně byli stejně trpnými oběťmi nacismu jako všichni ostatní. Nacistické zločiny možná sice byly „spáchány ve jménu Německa“ (abychom citovali bývalého německého kancléře Helmuta Kohla, když se k této věci vyjadřoval o padesát let později), ale jen málo lidí dospělo tak daleko, aby skutečně pochopili, že to *byli* Němci, kdo se jich dopustil.

To si zvláště dobře uvědomovali Američané, kteří ve své zóně zahájili převýchovný a denacifikační program, jehož cílem bylo zničit a vykořenit nacistickou stranu a vpravit do německé půdy a veřejného života semena demokracie a svobody. Armádu Spojených států v Německu doprovázely zástupy psychologů a dalších odborníků, kteří měli za úkol zjistit, jak Němci mohli tak strašlivě zbloudit. Také Britové uskutečňovali podobné projekty, i když s poněkud menším optimismem a ještě menšími prostředky. Francouzi v tomto ohledu projevovali mnohem menší zájem. Na rozdíl od nich se Sověti s anglo-americkým přístupem plně ztotožňovali a důrazná denacifikační opatření byla jednou z mála oblastí, na nichž se spojenecké okupační správy dokázaly shodnout, alespoň prozatím.

Velkou překážku důslednému uplatňování jakéhokoli soustavného programu zaměřeného na vymýcení nacismu ze života německé společnosti představovaly podmínky roku 1945, v nichž byl jen těžko proveditelný. Jak řekl americký vojenský velitel generál Lucius Clay: „Naším hlavním organizačním problémem bylo najít mezi Němci dostatek kompetentních odborníků, kteří by přitom nepatřili k aktivistům nebo spolupracovníkům nacistického režimu [...]. Až příliš často to vypadalo tak, že jediní kvalifikovaní lidé [...] jsou státní úředníci [...], kteří se ve valné většině víc než jen formálně (podle našich měřítek) podíleli na činnosti nacistické strany.“

Clay vůbec nepřeháněl. Když válka v Evropě 8. května 1945 skončila, bylo v Německu 8 milionů nacistů. Mezi 112 lékaři v Bonnu se nacházelo plných 102 stávajících nebo bývalých členů NSDAP. V rozbořeném Kolíně nad Rýnem nebyli členy nacistické strany pouze tři z jedenadvaceti odborníků městského vodohospodářského odboru, jejichž specializace měla pro město životní důležitost, protože jedině opětovné uvedení vodovodní a kanalizační sítě do provozuschopného stavu mohlo zabránit propuknutí nebezpečných epidemií. Státní správu, veřejné zdravotnictví, soukromé podniky a obnovu vybombardovaných měst budou v poválečném Německu nevyhnutelně řídit právě takoví lidé, i když pod dozorem Spojenců. Nepřipadalo vůbec v úvahu, že by mohli být z německých záležitostí jednoduše vyloučeni.

Německo a Rakousko: okupační sektory Spojenců

Snaha o očistu veřejného života v zemi tu nicméně byla. Ve třech západních zónách okupovaného Německa vyplnili Němci šestnáct milionů *Fragebogen* (dotazníků), většinou na území pod americkou kontrolou, kde okupační úřady sestavily seznam „žalovatelných případů“, který obsahoval jména 3,5 milionu Němců (což byla přibližně čtvrtina obyvatelstva americké zóny). Naprostá většina z nich ovšem nikdy nestanula před žádným ze zdejších denacifikačních soudů ustavených v březnu 1946, které sice spadaly pod německou pravomoc, ale dohlížely na ně kontrolní okupační orgány. Němečtí občané museli absolvovat povinné exkurze do koncentračních táborů a docházet na promítání filmů dokumentujících nacistická zvěřstva. Nacističtí učitelé byli přinuceni odejít ze školství, obměňovaly se knihovní fondy a okupační úřady si ponechaly kontrolu nad tiskárenskými kapacitami a přiděly papíru, jež dávaly k dispozici jenom takovým vydavatelům a podnikatelům, kteří měli nezpochybnitelný antinacistický kredit.

Ale i tato opatření vyvolávala značný odpor. Budoucí západoněmecký kancléř Konrad Adenauer se při veřejném projevu ve Wuppertalu 5. května 1946 vyslovil proti denacifikačním opatřením a požadoval, aby „souputníky nacismu“ nechali na pokoji. O dva měsíce později se k této myšlence vrátil v řeči, kterou pronesl před delegáty své nově vytvořené Křesťansko-demokratické unie. Denacifikace, prohlásil, už trvá moc dlouho a neprospívá zemi. Adenauerovy obavy byly upřímné. Konfrontovat Němce se zločiny nacistů – ať už před soudy nebo při převýchovných programech – mohlo podle jeho mínění mezi nimi spíš vyprovokovat novou vlnu nacionalismu než probudit jejich kajícínost. Právě proto, že nacismus zapustil v Německu tak pevné kořeny, považoval budoucí kancléř za moudřejší v této věci dovolit, ba dokonce podporovat mlčení.

A nebyl to tak úplně pomýlený názor. Němci ve čtyřicátých letech měli jen nepatrné povědomí o tom, jak se na ně dívá okolní svět. Vůbec nechápali, co pod vedením svých nacistických pohlavárů způsobili ostatním, a mnohem víc než utrpení jejich obětí v celé okupované Evropě je zaměstnávaly poválečné obtíže s nedostatkem všeho možného – ať už šlo o potraviny, bydlení, šatstvo a podobně. Vlastně za oběti považovali spíš sami sebe, a denacifikační soudy a připomínky nacistických zločinů se jim proto jevily jako pomsta vítězných Spojenců zaniklému režimu.¹⁴ Ani německé poválečné politické a náboženské autority se až na pár čestných výjimek nad takovým přístupem nijak nepozastavovaly a příslušníci přirozených elit země – vzdělání lidé, lékaři, právníci, akademici a vyšší státní úředníci – představovali vůbec tu nejzkompromitovanější společenskou vrstvu.

Dotazníkům, které prověřovaly jejich minulost, se Němci vysmívali. Pokud vůbec něčemu pomohly, pak to většinou bylo očištění dosti podezřelých jedin-

14/ V roce 1946 západoněmecký *Länderrat* (Zemská rada) doporučil spojeneckým úřadům, aby se vzhledem k současnému nedostatku potravin v zemi snížily příděly pro evropské běžence na německém území. Generál Clay se ve stručné odpovědi omezil pouze na připomenutí faktu, že potraviny, o kterých je řeč, poskytly jiné evropské země, oběti německé válečné agrese.

ců, kteří si tak mohli „vyprat“ kádrový posudek, a díky tomu získat osvědčení o občanské bezúhonnosti (podle tehdy v Německu rozšířené značky prášku na praní se tomuto osvědčení říkalo „persilové“). Převýchovné úsilí vedlo jen k velice omezeným výsledkům. Němcům bylo samozřejmě možné uložit povinnost dostavit se na promítání již zmíněných filmových dokumentů, ale přimět je k tomu, aby se na ně také skutečně dívali, nebo o nich dokonce přemýšleli, už bylo něco docela jiného. O mnoho let později vylíčil německý autor Stephan Hermlin dobovou scénu z frankfurtského kina, do kterého Němce poslali ještě před tím, než si směli vyzvednout potravinové lístky, aby se podívali na dokumentární filmy o koncentračních táborech Dachau a Buchenwald: „V přítmi kinosálu jsem viděl, že se většina lidí, jakmile začalo promítání, odvrátila od plátna a zůstali tak, dokud film neskončil. Dnes si myslím, že takové odvracení pohledu vyjadřovalo vlastně postoj mnoha milionů Němců... Ti nešťastní lidé, k nimž jsem patřil, byli zároveň přecitlivělí i bezcitní. Nestáli o to nechat se zasáhnout událostmi ani jakýmkoli ‚poznej sebe sama‘.“¹⁵

Když západní Spojenci svého denacifikačního úsilí s nástupem studené války zanechali, bylo zřejmé, že jeho účinek byl velice skromný. V Bavorsku, kde v roce 1946 muselo své povolání opustit přibližně 50 procent středoškolských učitelů, byli už o dva roky později zase všichni zpátky. V roce 1949 zastavila nově vytvořená Spolková republika Německo veškeré vyšetřování minulosti státních úředníků a armádních důstojníků. V Bavorsku roku 1951 se v řadách soudců a prokurátorů nacházelo 94 procent bývalých nacistů, mezi zaměstnanci zemských ministerstev financí a zemědělství 77 procent, resp. 60 procent. V roce 1952 tvořili jednu třetinu úředníků bonnského ministerstva zahraničí bývalí členové nacistické strany. V nově vybudovaném západoněmeckém diplomatickém sboru bylo 43 procent bývalých esesmanů a dalších 17 procent mělo za sebou službu u SD nebo u gestapa. Hans Globke, šéf sekretariátu kancléře Adenauera v padesátých letech, nesl jako někdejší významný činitel nacistického ministerstva spravedlnosti osobní odpovědnost za oficiální právní komentář Hitlerových norimberských zákonů z roku 1935. Policejním náčelníkem v Porýní-Falci se stal Wilhelm Hauser, na jehož hlavu padala odpovědnost za válečné masakry v Bělorusku, kde působil jako *Obersturmführer SS*.

A stejně to vypadalo i mimo státní správu. Univerzity a právnická povolání zasáhla denacifikace *nejméně* navzdory tomu, že prohitlerovskými sympatiemi neblaze prosluli právě lidé z těchto kruhů. Také podnikatelé vyvázli lehce. Friedricha Flicka, odsouzeného za válečné zločiny v roce 1947, bonnské úřady o tři roky později propustily, a dokonce mu umožnily získat zpět prominentní postavení hlavního akcionáře firmy Daimler-Benz. Brzy byli propuštěni i všichni vedoucí pracovníci průmyslových kombinátů IG Farben a Krupp obžalovaných z podílu na nacistických zločinech, a vrátili se do veřejného života jen trochu zestárlí. Ve *Fordwerke*, německé pobočce amerických Fordových závodů, se do roku 1952 na svá místa vrátili *všichni* vedoucí pracovníci z nacistic-

15/ Hermlin, Stephan, *Bestimmungsorte* (Berlín, 1985), str. 46, citováno v: Stern, Frank, *The Whitewashing of the Yellow Badge* (1992), str. xvi.

kých časů. Dokonce i nacističtí soudci nebo lékaři z koncentračních táborů odsouzení v americké jurisdikci se dočkali snížení nebo zrušení svých trestů (což bylo v kompetenci představitele americké správy Johna J. McCloye, který se o to také postaral).

Jak malý účinek mělo spojenecké úsilí na tomto poli, potvrzují údaje z průzkumů veřejného mínění provedených bezprostředně po válce. V říjnu 1946, kdy skončil norimberský proces s hlavními nacistickými válečnými zločinci, se jen 6 procent Němců odvážilo přiznat, že jej považují za „nespravedlivý“, ale o tři roky později zastávala tento názor celá třetina dotázaných. Že to viděli právě takhle, by nás nemělo překvapovat, protože po celé období 1945–1949 jasná většina německého obyvatelstva věřila, že „nacismus byl dobrá myšlenka, jenom špatně realizovaná“. Podle výsledků průzkumu, který proběhl v americké okupační zóně v listopadu 1946, zastávalo 37 procent Němců názor, že „vyhlazování Židů, Poláků a jiných neárijských národů bylo nutné pro bezpečnost Německa“.

Ve stejném průzkumu vyslovila jedna třetina dotázaných souhlas s myšlenkou, že „Židé by neměli mít stejná práva jako árijská rasa“. To není zas až tak překvapivé, když vezmeme v úvahu, že respondenti měli za sebou dvanáct let prožitých pod autoritářskou vládou, která právě takovou ideu vyznávala a uskutečňovala. Opravdovým překvapením je ovšem výsledek dalšího průzkumu z doby o šest let později, kdy ještě o trochu větší část dotázaných – 37 procent – souhlasila s tvrzením, že je pro Německo lepší, když na jeho území nejsou Židé. A později téhož roku (1952) připustilo 25 procent západních Němců, že mají o Hitlerovi „příznivé mínění“.

V sovětské okupační zóně se s dědictvím nacismu zacházelo trochu odlišně. Ačkoli sovětské soudci a žalobci zasedali při norimberských procesech, hlavní důraz při denacifikaci na Východě spočíval v kolektivním trestání nacistů a ve vymýcení nacismu ze všech oblastí života. Německé komunistické vedení si nedělalo žádné iluze o tom, co se v Německu stalo. Walter Ulbricht, budoucí hlava Německé demokratické republiky, to vyjádřil ve svém projevu k delegátům Německé komunistické strany v Berlíně pouhých šest týdnů po válečné porážce své země. „Tragédie německého národa spočívá v tom, že poslouchal bandu zločinců... Německá dělnická třída a pracující lid zklamali před tváří historie.“

To bylo víc, než kolik byl ochoten připustit Adenauer nebo kterýkoli ze západoněmeckých představitelů, alespoň veřejně. Ale Ulbricht, stejně jako sovětské orgány, jimž se zodpovídal, měl větší zájem na upevnění komunistické moci a odstranění kapitalismu v Německu než na prosazování odplaty za nacistické zločiny. Proto se denacifikace v sovětské zóně, i když tam v některých ohledech došla dál než na Západě, zakládala na dvou zavádějících interpretacích nacismu. Jedna z nich byla nedílnou součástí komunistické teorie, druhá pak promyšleným oportunismem.

Marxistické klíše a sovětská oficiální doktrína tvrdily, že nacismus není nic jiného než fašismus a fašismus je zase pouhým produktem kapitalistického sobectví v krizovém období. V souladu s tímto teoretickým východiskem věnovaly sovětské úřady jen malou pozornost výrazně rasistické povaze nacismu i genocidě, ve kterou vyústil, a místo toho se při trestání a vyvlastňování zamě-

řovaly na podnikatele, zkompromitované úředníky, učitele a další osoby odpovědné za prosazování zájmů té společenské třídy, která údajně stála za Hitlerem. V tomto směru se metody, které Sověti použili při odstraňování nacistického odkazu v Německu, v zásadě nijak nelišily od způsobů, jakými zaváděl společenské změny Stalin v ostatních částech střední a východní Evropy.

Oportunistická stránka sovětské politiky vůči bývalým nacistům vyplývala ze slabosti. Komunisté v okupovaném Německu nereprezentovali nijak silné hnutí – a jejich návrat z Moskvy v zásobovacím vlaku Rudé armády sotva představoval způsob, jak se přiblížit srdcím voličů. Svoji politickou budoucnost stavěli, kromě brutální síly a zmanipulovaných voleb, na tom, že budou hrát na strunu lidského sobectví. Na východě a na jihu Evropy to komunisté dělali tak, že podněcovali k vyhánění etnických Němců a pasovali se do role ručitelů a ochránců, kteří zajistí, že polským, slovenským či srbským uchvatitelům opuštěných německých hospodářství, podniků a bytů jejich nové zisky už nikdo nevezme. Komunisté v Německu nic takového samozřejmě udělat nemohli. Rakouská komunistická strana se dopustila té chyby, že ve volbách, jež se konaly koncem roku 1945, dala jasně najevo, že nestojí o podporu – potenciálně rozhodující – řadových nacistů a bývalých členů této strany, a budoucnost komunismu v poválečném Rakousku tak definitivně odepsala. Pozorní soudruzi v Berlíně se z toho náležitě poučili a Německá komunistická strana (KPD) dospěla k rozhodnutí nabídnout své služby a svou ochranu milionům bývalých nacistů.

Tyto dva přístupy – doktrína a kalkulace – nebyly nutně v rozporu. Ulbricht a jeho kolegové určitě věřili, že provedou očistu Německa od nacismu v rámci společensko-ekonomické transformace. Nijak zvlášť se nezajímali o problémy osobní odpovědnosti nebo morální převýchovy. Dobře ale také věděli, že nacismus nebyl pouhý trik, který oklamal nevinný německý proletariát. Německá dělnická třída, stejně jako německá buržoazie, nedostála své zodpovědnosti. Ale právě z toho důvodu měla větší, nikoli menší, schopnost přizpůsobit se komunistickým záměrům, za předpokladu správného dávkování cukru a biče. A ať už se na to díváme z kterékoli stránky, pak ani mocenské orgány ve Východním Německu neměly stejně jako ty na Západě moc na výběr – s kým jiným by mohli řídit zemi, když ne s exnacisty?

A tak sovětské okupační úřady na jedné straně propouštěly ze zaměstnání obrovské počty bývalých nacistů – 520 000 do dubna 1948 – a do správních úřadů ve své okupační zóně dosazovaly „antifašisty“, a na druhé straně Německá komunistická strana aktivně povzbuzovala někdejší nacisty, kteří nebyli příliš veřejně zkompromitováni, aby vstoupili do jejich řad. Asi nijak zvlášť nepřekvapí, že se jejich nabídka setkala s velkým úspěchem. Bývalí nacisté se s opravdovým nadšením chopili příležitosti pohřbit svou minulost a přidat se na stranu vítězů. Jako členové strany, funkcionáři na místní úrovni, informátoři a policisté osvědčili jedinečnou schopnost přizpůsobit se potřebám komunistického státu.

Nový systém se koneckonců pozoruhodně podobal tomu starému. Některé instituce, jako třeba Pracovní frontu nebo uliční výbory, komunisté jednoduše

převzali a dali jim jen nové názvy a nové předáky. Přizpůsobivost exnacistů plynula ovšem taky z jejich snadné vydíratelnosti. Sovětské orgány se při šíření lží o povaze a rozsahu nacismu ve Východním Německu vůbec nezdráhaly spolupracovat se svými dosavadními nepřáteli, když hlásaly, že německý kapitalismus a dědictví nacismu jsou záležitostí pouze západních zón a že budoucí Německá demokratická republika je zemí dělníků, rolníků a protifašistických bojovníků. Sověti ale zároveň dobře znali skutečná fakta a měli k dispozici nacistické archivy, kterými je v případech potřeby mohli prokázat. Váleční zbohatlíci, šmelináři a bývalí nacisté všeho druhu se tudíž stávali pravověrnými komunisty, neboť měli velmi dobré důvody, aby svým novým pánům dělali pomyšlení.

Počátkem padesátých let zastávali místa rektorů ve více než polovině východoněmeckých vysokých škol bývalí členové nacistické strany, a právě tak jich o dekádu později například v parlamentu stále ještě zasedalo víc než 10 procent. Nově vytvořená Stasi (tajná státní policie) převzala od nacistického gestapa nejen posílání a metody, ale také mnoho tisícovek bývalých zaměstnanců a konfidentů. Politické oběti nastupujícího komunistického režimu, které režim často paušálně označoval jako „nacistické zločince“, zatýkali bývalí příslušníci nacistické policie, soudili je bývalí nacističtí soudci a v bývalých nacistických věznicích a koncentračních táborech, jež nová moc převzala *en bloc*, je střežili bývalí nacističtí dozorcí.

Lehkost, s jakou se jednotlivé osoby a instituce, jež horlivě sloužily nacismu, daly do služeb komunismu, nebyla jedinečným rysem situace ve Východním Německu, tam byla unikátní snad jen svým rozsahem. V italském odboji v době války zakotvilo hezkých pár bývalých fašistů různého typu. A možná, že poválečná shovívavost Italské komunistické strany plynula do jisté míry z toho, že mnoho jejích potenciálních stoupenců se spoluprací s fašismem zkompromitovalo. Komunisté v Maďarsku po válce otevřeně nadbíhali fašistům z hnutí Šípových křížů, a šli dokonce tak daleko, že jim slíbili ochranu proti Židům domáhajícím se navrácení svého majetku. Slovenské komunisty Vlada Clementise a Eugena Löbla ve válečném Londýně tajně sledovali sovětské agenti rekrutování z předválečných českých fašistických stran, a právě zprávy těchto agentů využije o deset let později komunistický režim v Československu při politickém procesu, v němž se mezi obžalovanými objeví také tihle dva slovenští Židé.

Ale komunisté nebyli jediní, kdo zavíral oči nad nacistickou či fašistickou minulostí mnoha lidí výměnou za jejich dobré poválečné služby. V Rakousku se západní úřady často chovaly k bývalým nacistům vstřícně a nechávaly je pracovat jako novináře, ale i v jiných citlivých povoláních. Angažmá těchto lidí na straně korporativistického autoritářského režimu předválečného Rakouska neutralizoval nacistický vpád a také jejich opravdový a stále užitečnější odpor proti levici. V pohraniční zóně na severovýchodě Itálie chránila spojenecká vojenská správa mnoho bývalých fašistů a kolaborantů před vydáním do Jugoslávie, zatímco západní zpravodajské služby všude prováděly nábor zkušených a dobře informovaných bývalých nacistů – včetně bývalého důstojníka gestapa,

který za války působil v okupované Francii, neblaze proslulého „lyonského řezníka“ Klause Barbieho – pro budoucí využití. V neposlední řadě také proti exnacistům v sovětských službách, které mohli pochopitelně nejsnadněji identifikovat jejich bývalí kolegové.

Konrad Adenauer ve svém prvním oficiálním projevu k poslancům *Bundes-tagu*, parlamentu Spolkové republiky Německo, proneseném 20. září 1949, řekl k otázce denacifikace a nacistického dědictví toto: „Vláda Spolkové republiky je přesvědčená, že mnozí subjektivně odčinili vinu, která nebyla příliš závažná, je rozhodnuta nevracet se už k minulosti v těch případech, kde se to bude jevit jako přijatelné.“ Není pochyb o tom, že jeho slova mnoho Němců schvalovalo z celé duše. Skutečnost, že se denacifikace zadrhla, vyplynula z toho, že Němci z politických důvodů spontánně „denacifikovali“ sami sebe 8. května 1945.

A nejen Němci. V italském deníku nové Křesťansko-demokratické strany se v den Hitlerovy smrti objevila podobná výzva k zapomenutí: „Máme sílu zapomenout!“ prohlašovalo se v ní. „Zapomeňte co nejrychleji!“ Na Východě byl nejsilnějším trumfem komunistů jejich slib nového revolučního začátku v zemích, kde měli všichni důvod na něco zapomenout – ať už na to, co jiní udělali jim, nebo na to, co sami udělali jiným. V celé Evropě vládlo silné puzení odhodit minulost a začít znovu. Zařídít se prostě podle rady, kterou dal Isokratés Athénanům po peloponéských válkách: „Veďme si všichni tak, jako by se nic zlého nestalo.“

Tato ztráta důvěry v paměť uchovávající nedávnou minulost a usilovné hledání použitelných antifašistických mýtů – o Německu antinacistů, o Francii odbojářů nebo o Polsku obětí – se staly tím nejpodstatnějším neviditelným odkazem druhé světové války v Evropě. Ve své pozitivní formě to mužům, jako byli Josip Broz Tito, Charles de Gaulle nebo Konrad Adenauer, umožňovalo křísit národní sebevědomí, protože tak mohli svým krajanům nabídnout přijatelný, a dokonce hrdý obraz jejich národa. Vždyť i Východní Německo si dělalo nárok na svůj ušlechtilý původ s pomocí vykonstruované tradice – legendárního a z větší části vymyšleného komunistického „povstání“ v Buchenwaldu v dubnu 1945. Takové obrazy umožňovaly zemím, které válku pasivně protrpěly, jako třeba Holandsko, aby svou kompromitující minulost odhodily, a těm, jejichž pronacistický aktivismus se ukázal jako chyba, jako v případě Chorvatska, aby jej pochovaly pod mlhavou legendou o hrdinných sporech.

Bez takové kolektivní amnézie by se Evropa nedokázala tak ohromujícím způsobem pozvednout z popela válečného spáleniště. Samozřejmě, že mnohé z toho, co vytěsnila z mysli, později znepokojivým způsobem vypluje znovu na povrch. Ale teprve mnohem později se vyjasní, v jak obrovské míře stála poválečná Evropa na státotvorných mýtech, které se měly v průběhu dalších let proměňovat a bortit. V situaci roku 1945 získal kontinent zavalený válečnými troskami hodně tím, že se choval, jako kdyby minulost byla opravdu mrtvá a bezpečně pohřbená a nyní měl začít nový věk. Za to bylo nutné zaplatit určitou výběrovou ztrátou kolektivní paměti, a to hlavně v Německu. Toho, nač lidé potřebovali zapomenout, a to především právě v této zemi, bylo opravdu mnoho.

OBNOVA EVROPY

„Všichni dnes víme, že po této válce už neexistuje cesta zpátky ke společnosti spravované podle zásady laissez-faire, a že válka jako taková provedla tichou revoluci tím, že připravila cestu k novému typu plánovaně řízené společnosti.“
KARL MANNHEIM

„Zřejmě panuje všeobecné přesvědčení, že metody kapitalismu nebudou stačit na úkol poválečné rekonstrukce.“
JOSEPH SCHUMPETER

„Spousta z nás se cítila zklamaná Británií, do které jsme se vrátili... Nikdo ji nemohl přes noc změnit v takovou Británii, jakou jsme si přáli.“
PANÍ WINNIE WHITEHOUSEOVÁ
(z knihy Paula Addisona *Now the War Is Over*)

„Náprava spočívá v rozetnutí začarovaného kruhu a obnovení důvěry evropských národů v hospodářskou budoucnost jejich zemí i Evropy jako celku.“
GEORGE C. MARSHALL

Rozsah evropské katastrofy otvíral nové možnosti. Válka změnila všechno. Návrat k poměrům, jaké vládly před rokem 1939, nepřipadal prakticky nikde v úvahu. Je přirozené, že takový názor zastávali mladí lidé a radikálové, ale úplně stejně to chápali i prozíraví příslušníci starší generace. Charles de Gaulle, který pocházel ze severofrancouzské konzervativní katolické buržoazie a v době osvobození Francie mu bylo 54 let, podal celý problém s charakteristickou precizností: „V době katastrofy a pod tíhou porážky začne mnoho lidí uvažovat o zásadní změně. Mnohým se debakl roku 1940 jeví jako selhání vládnoucí třídy a systému ve všech oblastech.“

Jenže problémy ani ve Francii, ani jinde nezačaly až v roce 1940. Protifašističtí odbojáři se nikde nepovažovali jen za bojovníky proti válečným okupantům nebo jejich domácím satrapům, ale také proti celému politickému a společenskému systému, jemuž přičítali přímou odpovědnost za katastrofu, která postihla jejich země. Politici, bankéři, velcí podnikatelé a vojenští hodnostáři meziválečného období měli být těmi, kteří své země dovedli ke katastrofě, zneuctili oběti první světové války a připravili půdu pro tu druhou. Oni se stali, podle slov pamfletu trhajícího na kusy konzervativce, kteří obhajovali politiku appeasementu před rokem 1940, „hlavními viníky“. Proti nim a jejich systému byly namířeny za války připravované plány změn, které se měly uskutečnit po jejím skončení.

Hnutí odporu proto všude byla nutně v základě revoluční. Patřilo to neodmyslitelně k jejich vnitřní logice. Odmítnutí společnosti, která vyprodukovala fašismus, vedlo lidi přirozeně „ke snění o revoluci, která by začala od *tabula rasa*“ (Italo Calvino). Ve většině východní Evropy, jak víme, už byly staré nápisy z tabulek vyškrábány, aby se mohlo začít s psaním nové kapitoly. Ale dokonce i obyvatelstvo západní Evropy všeobecně očekávalo dramatické a rychlé společenské změny, kdo by se jim koneckonců stavěl do cesty?

Viděno očima válečných hnutí odporu měl být mírový politický zápas pokračováním toho válečného, což bylo přirozenou projekcí a rozvinutím jejich podzemního odbojářského způsobu existence do mírové budoucnosti. Mnoho mladých mužů a žen se za války propracovalo do vedení ilegálních hnutí, a právě to byla často jediná podoba fungování společnosti, jakou znali. V Itálii byl normální politický život neznámou věcí už od roku 1922, v Německu, Rakousku a většině zemí východní Evropy od první poloviny třicátých let, a v celé okupované Evropě od roku 1940. Politické strany byly zakázány, volby zmanipulované nebo žádné. Oponovat oficiální moci, pracovat ve prospěch společenských změn nebo pouhých politických reforem znamenalo přestoupit zákon.

Pro tuto novou generaci politika *znamenala* odboj – odboj proti státní moci, odboj proti stávajícímu společenskému a ekonomickému pořádku, odboj proti minulosti. Claude Bourdet, aktivista francouzského hnutí odporu a po válce redaktor a přispěvatel význačného levicového časopisu, zachytil tyto nálady ve svých pamětech nazvaných *L'Aventure incertaine*. „Odboj,“ napsal, „z nás ze všech udělal v každém smyslu toho slova *contestataires* (oponenty) proti lidem stejně silně jako proti společenskému systému.“ Přejít od boje proti fašismu k boji proti poválečnému návratu k chybám třicátých let se zdálo být přirozeným krokem. Odtud pocházela ona zvláště optimistická atmosféra, které si mnoho pozorovatelů povšimlo těsně po osvobození. Přes všeobecnou chudobu a nedostatek – nebo právě kvůli nim – se muselo objevit něco nového a lepšího. „Nikdo z nás,“ napsali redaktori italské revue *Società* v listopadu 1945, „nepoznává svou vlastní minulost. Zdá se nám nepochopitelná... Náš dnešní život ovládá pocit šoku a instinktivního hledání směru. Fakta nás prostě odzbrojila.“

Hlavní překážku radikálních změn v době po porážce hitlerovského Německa nepředstavovali fašističtí reakcionáři, kteří spojili svůj osud s diktátory a byli smeteni spolu s nimi, ale legitimní exilové vlády, z nichž většina válku proseděla v Londýně nad plány svého návratu. V domácích odbojových organizacích ve svých zemích viděly spíš problém než spojence, nezodpovědnou mládež, kterou bude nutné odzbrojit a navrátit civilnímu životu, a řízení společnosti ponechat v rukou politické elity řádně očištěné od kolaborantů a zrádců. Cokoliv nad to by znamenalo anarchii anebo dlouhodobou okupaci spojeneckými armádami.

A válečné odbojové organizace, které se v letech 1944–1945 začínaly sdružovat do různých politických uskupení, cítily zase na oplátku stejnou nedůvěru a podezřívavost vůči exilovým vládám. Politici, státní činitelé a jejich dvořané, kteří unikli okupaci, byli v očích odbojářů dvojnásob zdiskreditováni. Jednak chybami, jichž se dopustili před válkou, a dále tím, že za války nebyli

ve své zemi. Francouzské a norské poslance zvolené v roce 1936 diskvalifikovalo jejich chování v roce 1940. Exilovým vládám Belgie a Holandska znemožnila jejich nepřítomnost v uplynulých pěti letech pochopit utrpení obyvatel doma a docenit hloubku změny jejich nálad, kterou způsobila nacistická okupace. Ve střední a východní Evropě, s důležitou výjimkou Československa, ztratily předválečné vlády jakýkoli význam s příchodem Rudé armády (byť jim někdy trvalo dost dlouho, než to pochopily).

Vracející se mocenské skupiny projevovaly celkem značnou ochotu ke kompromisům v politických otázkách – zejména v oblasti sociálních a hospodářských reforem, jak ještě uvidíme. Trvaly však na tom, co de Gaulle a mnozí jiní chápali jako „spořádanou změnu“. A protože totéž bylo také přednostním zájmem spojeneckých okupačních sil na Východě i na Západě, iluze odboje se brzy rozplynuly. Ve východní Evropě (s výjimkou Jugoslávie) to byli Sověti, kdo rozhodoval o podobě poválečných vlád a řídil jejich činnost. V západní Evropě se prozatímní vlády ujaly funkce na dobu, než proběhnou nové volby. A všude byly odbojové organizace vyzvány a případně i donuceny, aby odevzdaly zbraně a ukončily činnost.

Při zpětném pohledu je zarážející, jak malý odpor takové obnovy institucionálního statu quo vzbudilo. V Polsku a některých západních oblastech Sovětského svazu se ještě několik málo let udržely ozbrojené partyzánské skupiny, ale to byly specifické případy národnostního nebo protikomunistického zápasu. V Norsku, Belgii, Francii a Itálii organizovaný odboj pokojně a jen v němém protestu vplynul do poválečných politických stran a hnutí. V listopadu 1944 dostali příslušníci belgického válečného hnutí odporu dvoutýdenní lhůtu na odevzdání zbraní. To vyvolalo velké protestní shromáždění v Bruselu 25. listopadu, při kterém policie zahájila palbu a 45 lidí bylo zraněno. Podobné incidenty však byly ojedinělé.¹⁶

Typičtější byl případ francouzského odboje. Na 200 000 jeho příslušníků se podařilo úspěšně začlenit do řad pravidelné armády potom, co byly *Forces Françaises de l'Intérieur* bez protestů rozpuštěny.

Demobilizaci odbojářů citelně usnadnil přístup Sovětů, kteří podporovali obnovení parlamentních režimů v západní Evropě (a zdánlivě i ve východní Evropě). Komunističtí vůdci jako Maurice Thorez ve Francii a Palmiro Togliatti v Itálii sehráli velice významnou roli při zajišťování pokojné spolupráce svých (často nepříjemně překvapených) stoupenců. Ale tomu, že energie a ambice odboje by se měly uplatnit v rámci politických programů národní obnovy, ochotně uvěřilo hodně lidí.

Spojení navázaná za války v odboji však někdy přece jen přetrvala – například poválečné „boření sloupů“ holandské společnosti, překonávání staleté propasti zejména mezi katolíky a protestanty, se odvíjelo z osobních vztahů, které se utužovaly v době nacistické okupace. Ale plány na vytvoření poválečné „Odbojářské strany“ neuspěly nikde. K realizaci postoupily nejbliž v Itálii, kde se

16/ Poslední ozbrojené italské partyzány pochytila v okolí Bologne v průběhu několika operací armáda v roce 1948.

v červnu 1945 stal ministerským předsedou Ferruccio Parri, který slíbil, že jeho „Strana činu“ bude postupovat v souladu s duchem a cíli odboje. Jenomže Parri nebyl politik, a když o šest měsíců později jeho vláda padla, moc se definitivně přestěhovala do rukou tradičních stran. De Gaulle ve Francii byl daleko zdatnější politický stratég, ale i on raději opustil úřad (měsíc po Parrim), než aby své válečné ambice přizpůsoboval parlamentní rutině – a nechtě tak zaplatil daň za svůj úspěch při obnovení kontinuity předválečného republikánského režimu.

Místo toho, aby většinu evropských zemí řídila bratrská společenství odbojářů, se v nich dostaly k moci levicové a středo-levicové kabinety, jež se podobaly vládám lidové fronty třicátých let. To mělo svoji logiku. Jediné vlády, které mohly v těchto letech uspět, byly ty, jež měly antifašistický kredit – ve východní Evropě pak ty, kterým takový kredit udělila sovětská okupační moc, protože jí, alespoň pro tu chvíli, vyhovovaly. V praxi to znamenalo komunisty, socialisty a hrstku liberálních nebo radikálních uskupení. Takové subjekty se pak spolu s křesťanskodemokratickými stranami, které teď nově získávaly na významu, stávaly v prvních poválečných letech členy vládních koalic, a spolu s nimi se na scénu vrátilo mnoho osobností a politických programů z dob lidové fronty.

Existující levicové strany nesmírně těžily ze svého válečného zapojení v hnutích odporu. Zejména ve Francii se komunistům podařilo své válečné úspěchy (často zveličované) proměnit v politický kapitál a přesvědčit dokonce i nezájaté pozorovatele o svém výlučném morálním postavení – Janet Flannerová o nich například v prosinci 1944 psala jako o „velkých hrdinech protifašistického odboje“. Proto asi nijak zvlášť neudiví, že reformní programy poválečných vlád opakovaly nedokončené plány z třicátých let a vyzývaly k návratu k nim.

Ostřílení partajní politici vytlačili po roce 1945 válečné aktivisty od moci tak lehce také proto, že odboj a jeho dědicové, přestože sdíleli všeobecný antifašistický étos i touhu značné části společnosti po změnách, nedávali jasné odpovědi na konkrétní otázky. Strana činu v Itálii usilovala o svržení monarchie, znárodnění velkokapitálu a velkopřůmyslu a zemědělskou reformu. Francouzská Rada národního odboje sice neměla po ruce krále, kterého by mohla zbavit trůnu, ale její akční program byl jinak ve svých cílech podobně mlhavý. Odbojové skupiny byly příliš zaměstnány bojem – a často i jen zápasem o holé přežití – na to, aby měly čas zabývat se podrobnými plány poválečné legislativy.

Ale hlavní nevýhodou odbojářů byl především nedostatek zkušeností. Ze všech podzemních organizací měli nějaké zkušenosti s praktickou politikou jen komunisté, ale i oni – když nepočítáme Francouze – taky ne moc velké. Jenže právě oni si nechtěli svazovat ruce vyhlášováním konkrétních programových cílů, jež by mohly odradit budoucí taktické spojence. Odboj tudíž zanechal na poli poválečných plánů jen skromný odkaz, nepočítáme-li proklamace ušlechtilých záměrů a všeobecné fráze – a i to byly, jak k tomu v srpnu 1944 poznamenal jinak sympatizující François Mauriac, jen „náhodně posbírané ideály a sny“.

Na jedné věci se ovšem všichni shodli, odbojáři stejně jako politici, a tou bylo „plánování“. Pohromy meziválečných let, promarněné příležitosti po roce 1918, světová hospodářská krize, která přišla po burzovním krachu v roce 1929, katastrofální nezaměstnanost, nerovnost, nespravedlnost a neefektivnost kapitalismu volného trhu, jež tolik lidí dovedly až k tomu, že podlehlí autoritářským vábníčkám, bezostyšně najevo dávaly nezáměrně arogantní vládnoucí elity a neschopnost omezených politiků – společným jmenovatelem toho všeho bylo, jak se zdálo, ztroskotání snah o lepší organizaci společnosti. Pokud měla demokracie fungovat, pokud se jí měla vrátit přitažlivost, bude nutné ji *plánovat*.

Občas se tvrdí, že tato víra v plánování, jež byla náboženstvím poválečné Evropy, je odvozena z příkladu Sovětského svazu, jehož plánované hospodářství zdánlivě nepostihla traumata kapitalistické Evropy, neboť dokázalo odolat i pod náporom nacistického útoku a zajistilo vítězství ve druhé světové válce, a to vše díky řadě pečlivě vypracovaných pětiletých plánů. To je ovšem naprostý omyl. V západní a ve střední Evropě jediní komunisté vkládali svou víru v plánování sovětského typu (o kterém toho ovšem věděli velice málo), a dokonce ani oni neměli ponětí, jak by se dalo aplikovat na jejich domácí podmínky. Sovětská posedlost kvantitativními ukazateli, výrobními kvótami a centrálním řízením byla prakticky všem tehdejšími západními obhájčům plánování cizí, protože ti – a vyskytovali se v nejrůznějších odrůdách – vycházeli z velice různorodých ideových zdrojů.

Plány a plánování si získaly širokou oblibu už dávno před rokem 1945. V době meziválečné hospodářské krize se od Maďarska po Velkou Británii začaly ozývat hlasy ve prospěch té či oné podoby plánovaného hospodářství. Některé z předkládaných koncepcí, zejména v Rakousku a mezi britskými fabiánci, vycházely ze starších socialistických tradic, ale mnohem víc jich kořnilo v liberálním reformismu pocházejícím z doby před rokem 1914. „Správcovský“ stát 19. století, jehož pozornost se omezovala na vnější a vnitřní bezpečnost země, je zastaralá idea, zněl jejich argument. Zásahy do hospodářského života budou teď nezbytné, i kdyby to mělo být jen z pragmatických důvodů – aby se zabránilo politickým otřesům – v zájmu regulace nerovnováhy, k odstranění plýtvání a kvůli vykompenzování nerovností a nespravedlností tržní ekonomiky.

Před rokem 1914 se hlavní důraz takových reformistických projektů omezoval na výzvy k progresivnímu zdanění, ochraně pracujících a někdy k tomu, aby stát převzal do svého vlastnictví určitou část přirozených monopolů. Ale po zhroutilí světového hospodářství a následné válce nabralo volání po plánovaném hospodářství na naléhavosti i ambicích. Různé konkurenční návrhy modelů státního plánování, jehož prostřednictvím by stát podporoval, utlumoval, rozvíjel, a pokud to bude nezbytné, i řídil klíčová odvětví ekonomiky, se ve značné míře ozývaly z kruhů mladých technokratů, ekonomů a státních úředníků ve Francii a v Německu. Po většinu meziválečné éry se tyto samozvaní plánovači a jejich stoupenci zklamaně choulili na okraji politické scény. Starší generace politiků byla k jejich námluvám hluchá. Větší část konzervativní pravice i politického středu stále ještě spatřovala ve státních zásadách do eko-

nomiky něco naprosto odpudivého, zatímco socialistická levice všeobecně věřila, že plánovat svůj hospodářský život racionálně by dokázala jediné porevoluční společnost. Až do té doby je kapitalismus odsouzen trpět svými vnitřními rozpory, pod jejichž tíhou se nakonec zhroutí. Myšlenka, že by někdo mohl „plánovat“ kapitalistické hospodářství, připadala naprosto absurdní oběma stranám. Frustrované obhájce hospodářského plánování proto často začaly přitahovat autoritářské strany krajní pravice, které k jejich koncepcím zaujímalý vstřícnější postoj.

Nebyla proto náhoda, že se Oswald Mosley a někteří další britští labouristé přiklonili k fašismu ze zklamání nad zcela nedostatečnou reakcí své strany na světovou hospodářskou krizi. Podobně když se v Belgii nepodařilo Hendriku de Manovi přesvědčit ostatní socialisty o životaschopnosti svého „plánování“, začal předkládat řešení, která byla ještě výrazněji autoritářská. Mnoho neschopnějších mladých vůdců francouzské Socialistické strany opustilo její řady, aby založili nové hnutí. I tady bylo důvodem jejich odchodu zklamání z toho, že jejich strana nedokázala podnětným způsobem reagovat na hospodářskou krizi. Mnozí z nich a další jim podobní skončili jako fašisté.

Nejhlasitější Mussoliniho příznivci ve Francii a Británii před rokem 1940 záviděli svému vzoru úspěch, kterého dosáhl při překonávání hospodářských obtíží Itálie zaváděním státního plánování a vytvářením úřadů zastřešujících celá ekonomická odvětví. Také Albert Speer, administrátor Hitlerova Nového řádu, si za hranicemi Říše vydobyl velký obdiv svým programem řízení a regulace ekonomiky. Speer a vichistický ministr pro průmyslovou výrobu Jean Bichelonne vypracovali v září 1943 systém snižování celních tarifů, založený na myšlenkách meziválečných „plánovačů“, který dosti přesně předjímá evropské obchodní vztahy a franko-německou ekonomickou spolupráci v pozdějších letech. V klubu s názvem „Mladá Evropa“ založeném v roce 1933 pro mladé filozofy a politiky, kteří se snažili hledat nové směry v řízení společnosti, si budoucí belgický státník a eurofil Paul-Henri Spaak vyměňoval názory na posílení role státu s podobně smýšlejícími vrstevníky z celého kontinentu, mezi něž patřil například i Otto Abetz, budoucí nacistický správce okupované Paříže.

„Plánování“ má zkrátka složitou historii. Mnozí z jeho obhájců získali své první zkušenosti jako státní úředníci nebo podnikoví správci dosazení okupačními režimy v době války – ve Francii, Holandsku, Belgii a Československu, nemluvě už o Německu a Itálii. Británie sice okupována nebyla, ale i tady se dosud hodně abstraktních představ o státním „plánování“ rozšířily a zdomácněly především díky válce. Přitom v Británii to vlastně byla v první řadě právě válka, co státní moc posunulo do centra hospodářského života země. Zákon o nouzových pravomocích z května 1940 dával kabinetu právo nařídít ve státním zájmu komukoliv cokoliv, kontrolovat veškerý majetek a přidělovat průmyslovým podnikům státní úkoly podle vlastního uvážení. Řečeno slovy Kennetha Harrise, životopisce poválečného vůdce britských labouristů Clementa Attleeho: „Státní plánování a státní vlastnictví, které v období 1945–1951 vypadalo jako vyvrcholení snah labouristické vlády uvádět do praxe

socialistické principy, byly do velké míry dědictvím reorganizace státu, k níž došlo s ohledem na potřeby vedení totální války.“

Fašismus a válka se tudíž staly mostem, který spojil nekonvenční, okrajové a často protikladné představy o ekonomickém plánování s hlavním proudem poválečné hospodářské politiky. Ovšem toto kompromitující dědictví se jen nepatrně projevilo na přitažlivosti myšlenky plánování – ať už byla její souvislost s krajní pravicí, krajní levicí, okupací nebo válkou jakákoliv, nikdo ji ani v nejmenším *nespojoval* se zdiskreditovanou politikou meziválečného období, a to bylo všeobecně vnímáno jako její přednost. Pramenem, ze kterého myšlenka plánování vyvěrala, byla víra ve stát. V mnoha zemích se v tom projevovaly opodstatněné a válečnou zkušeností ještě posílené obavy, že tam, kde neexistuje žádný jiný regulační nebo distribuční činitel, zůstává nakonec stát tou poslední hradbou, která stojí mezi jedincem a chudobou. Ale tehdejší nadšení pro státní zásahy do ekonomiky neplynulo jenom z beznaděje nebo partikulárních zájmů. Vize Clementa Attleeho, předsedy britské Labouristické strany, která v dramatických volbách roku 1945 neočekávaně porazila Churchillovy konzervativce, dobře vystihovala dobové přesvědčení, když tvrdila, že potřebujeme „správně naplánovaná, správně postavená města, parky a hřiště, byty a školy, továrny a obchody“.

Panova velká víra ve schopnost (nikoli jen povinnost) vlády vyřešit rozmanité problémy mobilizováním a nasměrováním lidí a zdrojů k uskutečňování celospolečensky prospěšných cílů. Tento pohled na věc byl sice jednoznačně nejbližší socialistům, ale myšlenka, že správné ekonomické plánování zajistí bohatší, spravedlivější a lépe spravovanou společnost, měla stoupence v mnohem širším politickém spektru, kam patřily také křesťanskodemokratické strany, jež se nyní těšily velké vážnosti v téměř celé západní Evropě. Anglický historik A. J. P. Taylor řekl v listopadu 1945 posluchačům BBC, že: „Nikdo v Evropě nevěří americkému způsobu života – to znamená soukromému podnikání. Nebo lépe řečeno ti, kdo mu věří, se stali poraženou stranou, která už před sebou, jak se zdá, nemá o nic víc budoucnosti než Jakobité v Anglii po roce 1688.“ Taylor – jako obvykle – přeháněl a z dlouhodobého hlediska se mýlil (ale kdo ne?). Asi by ho také překvapilo, kdyby věděl, kolik nadšených příznivců plánování bylo mezi čelnými představiteli Nového údelu v tehdejší americké správě okupovaného Německa. Ale tehdy měl v zásadě pravdu.

Co vlastně *znamenal* „plánování“? To slovo je matoucí. Tím, na čem se všichni jeho zastánci shodovali, byla víra v posílení úlohy státu v oblasti sociální a hospodářské. Kromě tohoto jádra existovala spousta obměn, jež obvykle pramenily z rozdílných státněpolitických tradic. V Británii, která k opravdovému *plánování* v podstatě nikdy nepřistoupila, bylo skutečným problémem *řízení* – průmyslových odvětví a sociálních a ekonomických služeb – prostřednictvím státního vlastnictví hospodářských jednotek, jež bylo samo o sobě cílem. A proto se právě znárodnění – zejména dolů, železnic, dopravy a služeb – a zabezpečování státní zdravotní péče stalo úhelným kamenem programu Labouristické strany po roce 1945. Byly zkrátka dobyty „strategicky významné pozice“, ale tím to také končilo.

V poválečné Itálii zůstalo institucionální dědictví fašismu – který rozsáhlé oblasti národního hospodářství podřídil státnímu dohledu – z velké části zcela nedotčeno. Změnila se ovšem politická orientace stran, které teď těžily z průmyslové a finanční mocenské základny, což jim umožňovaly státní agentury a holdingové společnosti. V Západním Německu po roce 1948 zůstalo hospodářství většinou v soukromých rukou, ale s podrobnými a státem schválenými pravidly závaznými pro podnikové vedení, pro vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci včetně pracovních a platových podmínek. V Holandsku centrální plánování vyústilo v různorodou směsici psaných a nepsaných nařízení platných pro soukromé firmy.

Mnoho západoevropských zemí rychle rozšiřovalo státní sektor, měřeno podle státních výdajů nebo počtu zaměstnanců ve veřejné sféře. Ale pouze ve Francii se slovní nadšení pro státní plánování změnilo ve skutečnost. Francouzské poválečné vlády, stejně jako ty britské, také znárodňovaly: letecké dopravní společnosti, banky, třicet dva pojišťoven, akciové společnosti, doly, zbrojní průmysl, leteckou výrobu a obří automobilový koncern Renault (jako trest jeho majitelům za napomáhání německému válečnému úsilí). Jedna pětina celkové průmyslové kapacity Francie skončila do května 1946 ve vlastnictví státu.

Mezitím, 4. prosince 1945, předložil Jean Monnet prezidentu de Gaullovi svůj plán modernizace a výstavby, *Plan de modernisation et d'équipement*. O měsíc později vznikl Hlavní plánovací úřad, *Commissariat général du Plan*, s Monnetem v jeho čele. Během několika příštích měsíců ustavil Monnet modernizační komise pro různá průmyslová odvětví (těžební průmysl, energetiku, dopravu, průmysl stavebních hmot, ocelářství, zemědělské strojírenství; později ještě přibudou ropný a chemický průmysl, stavba lodí, výroba hnojiv a umělých vláken). Tyto komise zase předkládaly návrhy plánů pro dané oblasti. Prakticky přesně jeden rok po svém založení, v lednu 1947, se *Commissariat* dočkal toho, že vláda schválila – bez diskuse – první státní plán, který jí předložil.

Monnetův plán byl jedinečné dílo mimořádného člověka.¹⁷ Ale především to byl produkt politické kultury, která již byla příznivě nakloněna autoritářskému způsobu rozhodování a vytváření konsenzu cestou vládního *fiat*. Za těchto příznivých okolností se Francie stala první západní zemí, jež si hospodářský růst a modernizaci jednoznačně vytkla jako cíl státní politiky. Základním východiskem Monnetova plánu byl předpoklad, že Francie bude mít přístup k německým surovinám a trhům, a proto je příběh jeho úspěchu součástí historie francouzsko-německých a francouzsko-evropských vztahů v poválečné

17/ Jean Monnet se narodil roku 1888 ve městě Cognac v rodině obchodníka s destiláty, kterým město dalo jméno. Po ukončení studií žil a pracoval mnoho let v zahraničí, zejména v Londýně. Po první světové válce byl jmenován generálním tajemníkem nově vytvořené Společnosti národů. Za druhé světové války strávil většinu času v USA, kde vyjednával dodávky výzbroje jménem britské vlády a Svobodných Francouzů. Jeho oddanost ekonomickému plánování i pozdější podpora, kterou poskytl Schumanovu plánu evropské ekonomické spolupráce, plynuly z Monnetovy obeznamosti se světem globálního řízení a mezinárodní spolupráce, jaká byla u Francouze jeho vrstvy a doby mimořádně neobvyklá.

Evropě, příběh mnoha chybných vykročení, rozpačitého přešlapování a různých zklamání.

První Monnetův plán byl z valné části jen nouzovým opatřením k řešení poválečné krize ve Francii. Teprve později byl rozšířen a upraven, aby vyhovoval intencím Marshallova plánu americké pomoci při obnově Evropy. Ale základní kostra francouzské poválečné hospodářské strategie tu existovala od samého počátku. Francouzské plánování bylo vždy jen „indikativní“, stanovovalo pokaždé pouze cíle, nikdy ne výrobní kvóty. V tomto ohledu se zásadně odlišovalo od podoby sovětských státních plánů, jejichž charakteristickým rysem (a základní vadou) bylo svévolné a rigidní diktování objemu výroby jak pro jednotlivá odvětví, tak pro konkrétní druhy zboží. Monnetův plán se omezoval na to, že pro vládu připravil celkovou strategii a nástroje k aktivnímu prosazování určitých přednostních cílů. Ve své době představoval mimořádně originální počín.

V červnu 1946 vznikla v Československu Ústřední plánovací komise – s některými monnetovskými rysy a aspiracemi –, aby řídila a koordinovala fungování rozsáhlého státního sektoru, který se značně rozrostl po znárodnění uzákoněným dekrety prezidenta Beneše z roku 1945. Proto už v roce 1947, tedy ještě před komunistickým převratem, který přišel 25. února 1948, pracovalo pro stát 97 procent lidí zaměstnaných v dopravě a 75 procent průmyslových dělníků. Banky, pojišťovny, doly, železárny, rozhodující odvětví služeb, chemické továrny, potravinářský průmysl a veškeré velké podniky, to všechno bylo znárodněno. Celkem se tak v rukou státu ocitlo 2119 firem, které představovaly 75 procent veškeré průmyslové výroby v zemi.

V Československu se znárodnování a státní plánování začalo prosazovat už o dost dříve, než se komunisté chopili absolutní moci, a bylo reálným odrazem politických preferencí většiny voličů. Teprve v únoru 1949, tedy rok po převratu, komunisté Ústřední plánovací komisi vyčistili a přejmenovali ji na „Státní plánovací úřad“, který už měl značně odlišné poslání. S rozsáhlým znárodněním začaly koaliční vlády, kterým dominovali komunisté, i v dalších zemích této části Evropy jako třeba v Polsku, kde je v lednu 1946 odstartoval znárodnovací zákon. Ale i tam mělo plánování své předkomunistické kořeny. Autoritářský režim plukovníka Becka v Polsku přišel už v roce 1936 se „Čtyřletým investičním plánem“, který měl základní rysy systému centralizovaného директивního plánování.

Hlavním smyslem plánování v poválečné kontinentální Evropě bylo rozložení investic z veřejných prostředků. V době velkého nedostatku volných peněz a při obrovské poptávce po investičním kapitálu ve všech odvětvích se státní plánovači ocitli před opravdu těžkým rozhodováním, kam vlastně vložit omezené finanční zdroje státu a na úkor čeho. Ve východní Evropě byly nevyhnutelně upřednostňovány základní investice – silnice, železnice, průmyslové podniky, služby. Potom ovšem už zbývalo jen velice málo na potraviny a byty, ještě méně pak na zdravotnictví, školství a jiné sociální služby, a už vůbec nic na postradatelné spotřební zboží. O takové skladbě veřejných výdajů se sotva dalo předpokládat, že si získá přízeň alespoň nějaké části voličů, zejména v ze-

mích, které už beztak dlouhá léta strádaly hmotným nedostatkem. Není proto divu, že tento způsob plánování v podmínkách drastického nedostatku bude téměř ve všech případech dřív či později doprovázen autoritářským způsobem vládnutí a podnítí vznik policejního státu.

Situace na Západě se ale zase tolik nelišila. Britové, jak uvidíme, byli nuceni smířit se s léty „odříkání“, jež představovala cenu za hospodářské zotavení. Ve Francii nebo Itálii, kde téměř neexistoval dlouhodobý soukromý kapitálový trh, musel všechny velké investiční akce financovat státní rozpočet, a právě z toho důvodu byl první Monnetův plán jednostranně zaměřen na kapitálové injekce do hlavních průmyslových odvětví na úkor domácí spotřeby, bytové výstavby a služeb. Politické důsledky takového postupu se daly předvídat. Francii stejně jako Itálii ohrožovaly v roce 1947 stávky, násilné protestní demonstrace a trvalý růst podpory komunistické strany a jí ovládaných odborových svazů. Vědomé zanedbávání výroby spotřebního zboží a nasměrování skrovných národních zdrojů do nemnoha klíčových průmyslových odvětví bylo z dlouhodobého hlediska ekonomicky oprávněné, ale vnitropoliticky to byla strategie velice riskantní.

Příklon k plánovanému hospodářství vycházel z poučení, které přinesla třicátá léta: Úspěšná bude jediná taková strategie poválečné obnovy, která vyloučí návrat ekonomické stagnace, krize, protekcionismu, a především nezaměstnanosti. Stejná úvaha stála i za vytvořením moderního evropského sociálního státu. Způsob uvažování běžný ve čtyřicátých letech viděl v politické polarizaci, k níž došlo během druhé meziválečné dekády, přímý důsledek hospodářské krize a jejích sociálních dopadů. Jak fašismus, tak komunismus vděčily za svůj vzestup sociálnímu zoufalství a obrovské propasti oddělující bohaté a chudé. Pokud se demokracie mají vzpamatovat, pak je nutné vyřešit otázku „životních podmínek lidí“. Neboť, jak napsal Thomas Carlyle o sto let dříve: „Jestli něco včas neuděláme my, pak se jednoho dne něco udělá samo, a to tak, že to nepotěší vůbec nikoho.“

Ale „pečovatelský stát“ – *sociální* plánování – představoval mnohem více než pouhou prevencí proti politickým otrěsům. Díky tomu, že dnes si už pojmy jako rasa, eugenika, „degenerace“ a další jim podobné ošklivíme, se už zapomnělo na to, jak významnou úlohu hrály v myšlení evropské veřejnosti v první polovině 20. století. Nacisté totiž nebyli jediní, kdo podobná témata brali vážně. Do roku 1945 se dvě generace evropských lékařů, antropologů, představitelů veřejného zdravotnictví a politických komentátorů hojně věnovaly debatám a polemikám o „rasovém zdraví“, populačním růstu, všeobecné a pracovní hygieně a také o podobách státních zásahů, které by v těchto oblastech mohly přinést trvalé zlepšení situace. Panovala všeobecná shoda o tom, že fyzický a morální stav obyvatelstva jsou věci celospolečenského zájmu, a péče o ně tedy patří mezi povinnosti státu.

Základní opatření v oblasti státní sociální podpory toho či onoho druhu se proto objevovala prakticky všude v Evropě už před rokem 1945, i když se v jednotlivých zemích značně lišily ohledně kvality i šíře. Příznačné je, že

nejpokročilejší bylo v tomto směru Německo, které důchodové a zdravotní pojištění zavedlo už za vlády kancléře Bismarcka v letech 1883–1889. Další země začaly ovšem Německo dohánět bezprostředně před první světovou válkou a po ní. Zárodky systémů státního zdravotního a důchodového zabezpečení zavedla v Británii Asquithova liberální vláda v první dekádě 20. století a ministerstva zdravotnictví vznikla v Británii a ve Francii hned po válce v roce 1919, resp. 1920.

Povinné pojištění pro případ nezaměstnanosti, jež jako první zavedli Britové v roce 1911, se dále objevilo v Itálii (1919), v Rakousku (1920), Irsku (1923), Polsku (1924), Bulharsku (1926), Německu a Jugoslávii (1927) a v Norsku (1938). Rumunsko a Maďarsko měly systém zdravotního pojištění už před první světovou válkou a všechny země východní Evropy zavedly systémy důchodového zabezpečení v meziválečném období. Rodinné přídatky se staly klíčovou součástí plánů na zvýšení porodnosti – což byla otázka, která po roce 1918 mimořádně zaměstnávala vlády států těžce postižených válečnými ztrátami. Jako první je zavedli Belgičané (1930), po nich následovali Francouzi (1932) a těsně před vypuknutím další světové války Maďaři a Holanďané.

Žádný z těchto systémů, a to dokonce ani ten nacistický, nepředstavoval ovšem komplexní program sociálního zabezpečení. Byly to jen nesoustavné shluky *ad hoc* reforem, z nichž každá řešila jeden dílčí problém nebo napravovala nějaký nedostatek, který se projevil u již zavedených opatření. Různé systémy důchodového a zdravotního pojištění existující například v Británii poskytovaly jen skromný příspěvek a týkaly se výhradně jen pracujících mužů. Na manželky a další závislé osoby se nebral zřetel. Právo na podporu v nezaměstnanosti se v meziválečné Británii udělovalo na základě „Prověrky prostředků“. Ta vycházela ze zásady „nejnižší oprávněnosti“ podle chudinského zákona z 19. století a žadatel musel doložit svou faktickou nouzi, aby měl nárok na podporu z veřejných prostředků. Nikde tehdy ještě nedospěli k tomu, že je stát povinen zaručit daný rozsah sociálních služeb všem občanům – mužům i ženám, starým i mladým, a bez ohledu na to, zda pracují či nikoliv.

To všechno válka změnila. Právě tak, jako se hned po skončení první světové války objevila vlna legislativních změn a sociálních opatření – i kdyby jen kvůli vyřešení situace vdov, sirotek, invalidů a nezaměstnaných v prvních poválečných letech –, také druhá světová válka změnila úlohu moderního státu i rozsah toho, co od něj lidé očekávali. Tato změna byla velice dobře patrná v Británii, kde Maynard Keynes správně předvídal poválečnou „touhu po sociálních a osobních *jistotách*“. Ale, podle slov historika Michaela Howarda, „šly válka a sociální stát ruku v ruce“ úplně všude. V některých zemích se výživa a zdravotní péče v době války ve skutečnosti zlepšily. Mobilizace lidí pro totální válku přinesla víc informací o celkovém fyzickém stavu obyvatelstva a vyvolala nutnost udělat vše nezbytné pro udržení jeho průmyslovosti.

Systémy sociálního zabezpečení i způsoby a štedrost jejich financování se po roce 1945 v jednotlivých evropských zemích značně lišily. Je ale možné vysle-

dovat určité obecně platné rysy. Poskytování sociální *péče* se týkalo především vzdělání, bydlení, zdravotní péče – stejně jako dotací směřujících do veřejné dopravy, městských rekreačních oblastí, kulturních institucí a uměleckých zařízení – a dalších nepřímých výhod pro obyvatelstvo, jež vyplývaly ze zásahů státu. Oblast sociálního *zabezpečení* zahrnovala hlavně systémy státního zaopatření v nemoci, nezaměstnanosti a ve stáří. Všechny evropské státy zajišťovaly nebo financovaly podstatnou část výdajů na tyto služby, i když se míra státní účasti v jednotlivých zemích pochopitelně různila.

Důležité rozdíly spočívají ve způsobech financování nových nástrojů sociální péče. Některé státy používají prostředky z daňových výnosů a poskytují bezplatné nebo bohatě dotované služby a péči – to byl systém, který si zvolila Británie, protože odrážel tehdejší příklon ke státním monopolům. V jiných zemích se občanům vyplácejí podpory v hotovosti podle stanovených kritérií sociální potřeby, a příjemce podpory si pak za tyto prostředky kupuje služby podle vlastní volby. Ve Francii a v některých menších státech se od občanů očekává, že například za některé druhy poskytnuté zdravotní péče budou platit přímo na místě, ale potom mají nárok na vrácení podstatné části vynaložených peněz od státu.

Tyto rozdíly neodrážely jen různorodost finančních a účetních systémů v jednotlivých státech, ale prozrazovaly také jejich základní strategická směřování. Sociální zabezpečení, jakkoli třeba velkorysé, není samo o sobě v zásadě nijak politicky radikální – už víme, jak relativně brzy je zavedly dokonce i ty nejkonzervativnější režimy. Systémy *komplexního* státního zaopatření však ze své podstaty nutně vedou k přerozdělování. Jejich univerzální charakter a obrovský rozsah fungování vyžadují přesouvání prostředků – obvykle cestou daní – od prosperujících k těm méně šťastným. Sociální stát tudíž sám o sobě představuje radikální záležitost a jeho varianty v jednotlivých evropských zemích po roce 1945 odrážejí nejen institucionální procedury, ale také politické záměry.

Například komunistické režimy ve východní Evropě po roce 1948 *nedávaly* celkově přednost univerzálním systémům sociálního zabezpečení – nepotřebovaly to, protože si mohly vynutit přerozdělování veřejných prostředků silou, aniž by skromné zdroje státu vynakládaly na sociální péči. Například rolníci byli často na základě politického rozhodnutí ze systémů důchodového a sociálního zabezpečení vyloučeni. Po roce 1945 jen šest zemí v západní Evropě – Belgie, Itálie, Norsko, Rakousko, Západní Německo a Británie – zavedlo povinný a univerzální systém pojištění pro případ nezaměstnanosti. Systém dobrovolného pojištění se státní podporou zůstal v Holandsku až do roku 1949, ve Francii do roku 1967 a ve Švýcarsku až do poloviny sedmdesátých let. V katolické Evropě patrně zbrzdil rozvoj všeobecné státní sociální péče už dlouho existující systém komunálního zaopatření v nezaměstnanosti, proto nutnost jejího zavedení nebyla tím pádem tak naléhavá. Země, které obzvlášť ničivé zasáhla meziválečná nezaměstnanost – Británie nebo Belgie –, se při vynakládání prostředků na sociální péči nechaly zčásti vést snahou o udržení plné nebo téměř plné zaměstnanosti. V zemích, pro něž to tak důležitý cíl nepředstavo-

valo, například ve Francii nebo v Itálii, se to adekvátně odrazilo v odlišném pořadí priorit.

Ačkoliv nejvýš na žebříčku zemí poskytujících svým občanům širokou škálu sociální péče stály Švédsko, Norsko (nikoli ovšem Dánsko) a Západní Německo, jež si zachovalo systém sociální pomoci zděděný po předchozích režimech (včetně nacistického programu na podporu vysoké porodnosti), byla to nakonec Británie, která věnovala největší úsilí tomu, aby od základů vybudovala opravdový „zaopatřovací stát“. Zčásti se v tom projevovalo jedinečné postavení britské Labouristické strany, která po svém jednoznačném volebním vítězství v červenci 1945 – navíc se na rozdíl od ostatních evropských vládních stran nemusela díky většinovému volebnímu systému ohlížet na žádné koaliční partnery – měla naprostou volnost při prosazování legislativy potřebné pro splnění téměř celého svého volebního programu. Vycházela přitom ovšem také z dost svěbytných kořenů britského reformismu.

Jako východisko sociálního zákonodárství poválečné Británie posloužila právem proslulá zpráva z pera sira Williama Beveridge, která se ihned po uveřejnění v listopadu 1942 stal bestsellerem. Beveridge se narodil v roce 1879 jako syn britského soudce v imperiální Indii a svými sklony a ambicemi se podobal velkým reformátorům Liberální strany edvardovské Británie. Zpráva, kterou napsal, nejenom jednoznačně odsuzovala sociální nespravedlnosti britské společnosti před rokem 1939, ale poskytovala také politický návod k rozběhnutí zásadních sociálních reforem, jakmile válka skončí. Dokonce ani Konzervativní strana se neodvážila oponovat jeho hlavním doporučením, jež se pak stala etickým základem nejznámějších a nejtrvalejších prvků poválečného labouristického programu.

Beveridge stanovil čtyři pilíře poválečného systému sociálního zabezpečení, jež měly být integrální součástí britské politiky pro příští generaci: musí existovat státem hrazená zdravotní péče, přiměřené státem garantované důchody, rodinné přídatky a prakticky úplná zaměstnanost. Poslední z uvedených předpokladů sice sám o sobě nepatřil do oblasti sociálního zabezpečení, ale podpíral všechno ostatní, poněvadž bral jako samozřejmé, že každý zdravý dospělý člověk bude po válce mít placenou práci na plný úvazek. Na tomto základě bude možné poskytovat velkorysé podpory v nezaměstnanosti, penze, rodinné přídatky, zdravotní a další služby, které budou hrazeny z odvodů z mezd i z progresivního zdanění všech kategorií pracujících.

To s sebou přinášelo zásadní změny. Ženy v domácnosti, které si nemohly dovolit soukromé zdravotní pojištění, byly vůbec poprvé chráněny pro případ nemoci a stáří. Skoncovalo se s pokořující sociální závislostí na systému „Prověrky prostředků“ podle starého „Zákona o sociální potřebnosti“. V oněch vzácných (jak se předpokládalo) případech, kdy bude občan sociálního státu potřebovat pomoc, bude na ni mít právo. Zdravotní služby se v příslušných zařízeních poskytovaly bezplatně, starobní důchody dostávali všichni bez rozdílu, byly zavedeny rodinné přídatky (ve výši 25 pencí týdně na druhé a každé další dítě). Rozhodující parlamentní návrh zákona, který obsahoval tato opatření, získal královský souhlas v listopadu 1946, a návrh zákona o státní zdra-

votní péči (NHS – National Health Service) – jádro celého systému sociálního zabezpečení – vstoupil v platnost 5. července 1948.

Vybudování britského sociálního státu znamenalo nejen dovršení předchozího reformního procesu, který začal v polovině 19. století přijetím zákonů o pracovních podmínkách v továrnách, ale současně i opravdu radikální vykročení novým směrem. Kontrast mezi Británií, jakou ve své knize *Cesta k Wigan Pier* (*Road to Wigan Pier*, vyšla v roce 1937) líčil George Orwell, a Británií, ve které se o dvacet let později mohl ministerský předseda, konzervativec Harold Macmillan, obořit na jednoho provokatéra svým proslulým výrokem („Nikdy jste se neměli tak dobře“), je poctou systému státního zdravotního zabezpečení a ostatních sociálních výhod – zajištěného příjmu a zaměstnanosti –, které byly jeho součástí. Je až příliš snadné, když se dnes ohlížíme zpátky na chybné odhady a propočty prvních poválečných reformátorů, snižovat, nebo dokonce přehlížet jejich úspěch. Během několika málo let se všeobecné poskytování péče v rámci NHS ukázalo jako neúnosně drahé. Úroveň poskytovaných služeb byla dlouhodobě neudržitelná; a časem začalo být zřejmé, že některé ze základních pojistně-matematických předpokladů – včetně optimistické předpovědi plné zaměstnanosti – byly v nejlepším případě krátkozraké. Ale každý, kdo (jako autor této knihy) vyrostl v poválečné Británii, má dobrý důvod být za sociální stát vděčný.

A totéž platí pro poválečné generace na celém evropském kontinentu, i když se vedle Británie žádná jiná země nepokusila o univerzální sociální ochranu v tak velkorysé míře a komplexním rozsahu. Díky vznikajícím sociálním státům měli Evropané víc a (většinou) lepšího jídla, dožívali se vyššího věku a při lepším zdraví, lépe bydleli a lépe se oblékali než kdykoliv předtím. A především měli více jistoty. Není náhoda, že většina Evropanů na otázku, co si myslí o svých sociálních vymoženostech, téměř vždy hovoří nejprve o sociální záchranné síti a zajištěných penzích, které jim poskytují poválečné státy. Dokonce i ve Švýcarsku, které je z hlediska Evropy sociálně nejskoupější, považují lidé federální zákon o starobním, vdovském a sirotčím důchodovém pojištění z prosince 1948 za jeden z nejskvělejších úspěchů své země.

Sociální stát nebyl zadarmo. Finanční zátěž, kterou představoval pro země, jež se dosud ještě nevzpamatovaly z hospodářského propadu třicátých let a válečných škod, byla značná. Francie v roce 1938 na sociální služby vynakládala jen 5 procent svého hrubého národního produktu (HDP), ale v roce 1949 to už bylo 8,2 procenta, což představovalo zvýšení o 64 procent. V Británii připadalo v roce 1949 bezmála 17 procent státních výdajů jen na samotné sociální pojištění (vedle státních dotací do služeb a zařízení, jež spadaly do jiné rozpočtové kapitoly), což znamenalo 50procentní zvýšení proti roku 1938, a navíc v době, kdy byla finanční situace země mimořádně napjatá. Dokonce i v mnohem chudší Itálii, kde se vláda snažila přenášet vysoké náklady na sociální zabezpečení a podpory na soukromý sektor nebo zaměstnavatele, vzrostl podíl peněz vydávaných státem na sociální služby ze 3,3 procent v roce 1938 na 5,2 procent v roce 1949.

Proč byli Evropané ochotní platit tolik za sociální pojištění a další dlouhodobá zaopatření v době, kdy byl život stále ještě velmi krušný a materiální nedostatek vládl prakticky všude? První důvod spočíval právě v tom, že *byly* těžké časy. Poválečné systémy sociální pomoci poskytovaly záruku jisté minimální spravedlnosti nebo rovnosti. Nebyla to duchovní nebo sociální revoluce, o níž za války snilo tolik odbojových seskupení, ale první krok na cestě vedoucí pryč od beznaděje a cynismu předválečných dob.

Za druhé západoevropské sociální státy neprojevovaly sklon k politickému dělení společnosti. Ve svém celkovém směřování sice *byly* sociálně přerозdělující (některé víc, jiné méně), ale vůbec ne revoluční – nemínily „bohatým brát“. Právě naopak. I když okamžité výhody pocítili nejdříve chudí lidé, dlouhodobě znamenal sociální stát výhodu pro střední třídu příslušníků svobodných povolání a zaměstnanců komerčního sektoru. V mnoha případech do té doby neměli nárok na zaměstnanecké zdravotní, penzijní a další druhy zabezpečení a museli si takové služby kupovat od soukromých institucí. Nyní k nim měli neomezený přístup buď bezplatně, nebo za nízký poplatek. Spolu s tím, že mohli svým dětem poskytnout středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání bezplatně nebo se státní podporou, těšili se příslušníci třídy bílých límečků z vyšší kvality života i větších reálných příjmů. Evropský sociální stát měl daleko k tomu, aby společnost rozděloval a stavěl třídy proti sobě, naopak přispíval k tomu, že se sblížovaly víc než kdykoliv předtím a měly společný zájem na jeho zachování a obraně.

Ale hlavní důvod většinové podpory systému státem financovaných a poskytovaných sociálních služeb spočíval ve všeobecně sdíleném názoru, že právě tento úkol by vláda měla plnit. Země poválečné Evropy se staly „sociálními“ státy, u nichž se samozřejmě předpokládala (a někdy byla i ústavně zakotvena) odpovědnost za sociální blaho občanů. To neznamenal jen povinnost zavádět instituce a služby nezbytné pro dobré fungování bezpečné a prosperující země, ale také *zlepšovat* (zdravotní) stav obyvatelstva měřený rozsáhlou a stále se rozšiřující škálou kritérií. To, zda stát dokázal všem těmto požadavkům skutečně vyhovět, byla už jiná otázka.

Naplnit ideály sociálního státu pečujícího o občana „od kolébky až do hrobu“ bude prokazatelně snadnější v méně lidnatých, bohatých a sociálně homogenních zemích typu Švédska než v takových, jako je třeba Itálie. Ale víra ve stát nebyla v chudých zemích o nic slabší než v těch bohatých – možná byla dokonce ještě silnější, protože naději a záchranu tam mohl širokým masám obyvatelstva nabídnout jedině stát. V situaci, kdy lidé měli za sebou hospodářskou krizi, okupaci a občanskou válku, byl stát – zprostředkovatel blahobytu, bezpečí a jistoty – životně důležitým zdrojem společenské soudržnosti. Mnoho dnešních komentátorů má sklon pohlížet na státní vlastnictví a závislost na státu jako na evropský problém a na „záchranu shora“ jako na dobovou iluzi. Ale pro generaci roku 1945 se udržitelná rovnováha mezi politickými svobodami a racionální, spravedlivou přerozdělovací funkcí státu zdála být jedinou rozumnou alternativou vedle cesty do propasti.

Poválečné volání po změnách zacházelo mnohem dál než jen k požadavku na zajištění materiálního blahobytu. První mírové roky se staly čímsi na způsob zrychlené reformní epochy, v níž se opožděně řešily dlouhodobé svízelné problémy. Jedním z těch nejzásadnějších byla otázka zemědělské reformy, kterou zasvěcení současníci považovali za nejtěživější evropské dilema. Zátěž minulosti tvrdě doléhala na rolníky starého kontinentu. Jenom v Anglii, Nizozemsku, Dánsku, alpských zemích a částech Francie se dalo hovořit o prosperující a nezávislé třídě farmářů. Naprostá většina evropského převážně zemědělského obyvatelstva žila v nouzi a dlužích.

Jedním z důvodů tohoto stavu bylo, že značná část té nejlepší orné půdy a zejména pastvin stále patřila relativně nepočetné skupině velkých pozemkových vlastníků, kteří často na své půdě ani nežili a v mnoha případech nekompromisně bránili jakémukoli zlepšení všeobecných podmínek na svých statcích, a tedy i podmínek svých nájemců nebo zemědělských dělníků. Dalším faktorem byl dlouhodobý pokles cen zemědělské produkce ve srovnání s průmyslovým zbožím, který od sedmdesátých let 19. století způsoboval dovoz levného obilí a později i masa z obou polovin amerického kontinentu a z britských dominií. Ve třicátých letech 20. století už tu tedy žila prakticky třetí generace evropských zemědělců vystavených neustále se zhoršujícím podmínkám. Mnozí z nich emigrovali – z Řecka, jižní Itálie, Balkánu, střední a východní Evropy – do USA, Argentiny a jinam. Ti, kteří zůstali doma, se často stávali snadnou kořistí nacionalistických fašistických demagogů. Po válce se proto všeobecně věřilo, a to platilo zvláště pro levice, že fašismus je přitažlivý především pro zbědované rolníky a že by jeho případný nový vzestup začal na venkově. Problém evropského zemědělství měl tedy dvě stránky: potřeba zlepšit ekonomické vyhlídky rolníků a zároveň je tak imunizovat proti pokušení podlehnout vábení autoritářských řešení.

Dosažení prvního z obou jmenovaných cílů měly po první světové válce napomoci pokusy o pozemkovou reformu – zejména v Rumunsku a v Itálii, ale do určité míry vlastně všude –, které, jak se předpokládalo, vyústí v přerozdělení velkých držav, snížení počtu „mikrofundí“ (neefektivních maloroľnických hospodářství) a vytvoření lepších podmínek, které zemědělcům umožní efektivněji vyrábět, a tím se prosadit na trhu. Tyto reformy však deklarované cíle splnit nedokázaly – zčásti kvůli katastrofální hospodářské situaci v meziválečné Evropě, kdy ceny klesaly ještě rychleji než před rokem 1914, a „nezávislí“ rolníci byli ve skutečnosti ještě zranitelnější než kdykoliv předtím.

Po druhé světové válce opět došlo ke dvěma pokusům o agrární reformu. Při rumunské pozemkové reformě v březnu 1945 zabavily úřady jeden milion hektarů půdy „kulakům“ a „válečným zločincům“ a rozdělily ji mezi téměř 600 000 maloroľníků a bezzemků. V Maďarsku, kde meziválečný režim admirála Horthyho zablokoval jakékoli významnější přerozdělování půdy, byla v souladu se Segedinským programem přijatým poválečnou prozatímní koalicí vládou v prosinci 1944 původním majitelům vyvlastněna půda o výměře rovnající se jedné třetině maďarského území. Československá válečná vláda Národní fronty připravila podobný program téhož roku a v souladu s ním rozdělila bezprostředně po válce významné množství zemědělské půdy, zabavené

především sudetským Němcům a slovenským Maďarům. Mezi lety 1944 a 1949 se ve všech zemích východní Evropy vytvořila početná vrstva malých rolníků, kteří za získanou půdu vděčili nové moci. Ale o pár let později těmto rolníkům jejich půdu zase seberou komunistické režimy v rámci svých kolektivizačních kampaní. Mezitím už ale v Polsku, ve Východním Prusku, v Maďarsku, Rumunsku a Jugoslávii jedna celá společenská vrstva – pozemková šlechta a velkostatkáři – prostě zmizela.

V západní Evropě zažila něco podobného dramatickým změnám, jaké se odehrávaly na východě, jediné jižní Itálie. Radikální reformní zákony z roku 1950 ohlašovaly rozdělení statkářské půdy na celé Sicílii a v *Mezzogiornu*, doprovázené zabavováním a obsazováním půdy v Basilicátě, v Abruzzách a na Sicílii. Ale přes veškerý povyk se změnilo jen málo. Na většině půdy rozdělené ze starých *latifundií* chyběly vodní zdroje, cesty nebo usedlosti. Ze 74 000 hektarů rozdělených na Sicílii tvořila 95 procent „okrajová“ nebo nekvalitní půda nevhodná k obdělávání. Chudí rolníci, kterým byla nabídnuta, neměli ani peníze, ani naději na získání půjček, a se svým novým majetkem mohli udělat jen málo. Pozemková reforma v Itálii ztroskotala. Její cíl – vyřešit „problém jihu“ – se podaří splnit teprve o deset let později, a i to jen částečně, až nadbyteční rolníci z jihu opustí svou půdu a vydají se hledat práci do severoitalských měst prosperujících díky konjunktuře italského hospodářského „zázraku“.

Jižní Itálie představovala ovšem těžký případ. Nájemce ve Francii a jiných zemích teď jejich nově uzákoněná práva motivovala k tomu, aby investovali do svých malých hospodářství, k čemuž jim otevřela cestu reforma zemědělských úvěrů a rolnických záložen. Systém státní zemědělské podpory a cenových dotací zvrátil už několik desetiletí trvající pokles zemědělských cen tak, že farmářům, které povzbuzoval k maximalizaci produkce, zaručoval výkup jejich komodit za pevně stanovené ceny. Mezitím nebyvalá poválečná poptávka po pracovních silách ve městech odsála nadbytečné pracovníky z chudších zemědělských oblastí a výkonnější část rolníků už tím pádem nemusela živit tolik lidí.

K řešení politického aspektu agrární problematiky nepřímo přispěl i širší okruh reformních opatření z prvních mírových let. Mnohá z nich měla v zásadě ústavní charakter a mimo jiné dokončovala práci opuštěnou v roce 1918. V Itálii, Francii a Belgii získaly konečně ženy volební právo. V červnu 1946 hlasovali Italové o tom, zda se jejich země stane republikou, ale výsledek byl těsný (12,7 milionů voličů hlasovalo pro zrušení monarchie, ale 10,7 milionu bylo pro její zachování), a pokud to vůbec něco přineslo, pak jen to, že se ještě více vyhroutil historický rozkol v zemi. Jih totiž – s výjimkou kraje Basilicata – hlasoval drtivou většinou pro krále (v Neapoli byl poměr 4 : 1).

Řekové se zase ve stejném roce rozhodli, že si svou monarchii ponechají. Stejně se rozhodli i Belgičané, ale zbavili trůnu panujícího krále Leopolda III. jako trest za jeho spolupráci s nacisty. Toto rozhodnutí, jež padlo v roce 1950 pod tlakem veřejnosti a proti vůli nepatrné menšiny obyvatelstva, zemi ostře rozdělilo podle místní a jazykové příslušnosti: frankofonní Valoni hlasovali pro zbavení Leopolda trůnu, zatímco 72 procent holandsky hovořících Vlámů se vyjád-

řilo pro jeho setrvání. Francouzi, kteří neměli krále, jehož svržením by dali průchod svým trpkým vzpomínkám na válečné pokoření, si v roce 1946 odhlavovali jen nahrazení zneuctěné Třetí republiky její číselnou nástupkyní. Stejně jako německá ústava (*Grundgesetz*) z roku 1949 byla i ústava Čtvrté republiky vypracována tak, aby v maximálně možné míře eliminovala riziko podlehnutí jakýmkoli autoritářským nebo císařským sirenám – v tomto ohledu se však, jak se později mělo ukázat, kupodivu neosvědčila.

Prozatímní nebo ústavodárná shromáždění, která tyto poválečné ústavy vydala, stanovila lidová referenda o sporných návrzích a schválila zásadní institucionální reformy, byla většinou orientována levicově. Komunistické strany v Itálii, Francii a Československu se v poválečném období prosazovaly úspěšně. V italských volbách roku 1946 dostala PCI (Partito Comunista Italiano) 19 procent hlasů; v téže roce při druhých volbách ve Francii získala PCF (Parti Communiste Français) podporu 28,6 procent voličů, což byl vůbec nejlepší výsledek v její historii. V Československu, v ještě svobodných volbách v květnu 1946, volilo komunisty 38 procent lidí (v Čechách a na Moravě 40 procent). Jinde komunisté ve svobodných volbách tak dobře nedopadli, ale všude dosáhli výsledků, jaké už se jim nikdy nepodařilo zopakovat. Jejich zisky sahaly od 13 procent v Belgii až k pouhým 0,4 procenta ve Velké Británii.

Počáteční vliv komunistů v západní Evropě se odvíjel od jejich spojení se socialistickými stranami, kterým se před rokem 1947 většinou ještě nechtělo vzdát se aliancí ve stylu lidové fronty, jež se obnovily v hnutích odporu. Socialistickým stranám ve Francii a v Itálii se v prvních poválečných volbách dařilo skoro stejně dobře jako komunistům a v Belgii ještě podstatně lépe. Ve Skandinávii sociální demokraté s velkým náskokem předstihli všechny ostatní strany, když v Dánsku, Norsku a Švédsku získali hlasů v letech 1945 až 1948 mezi 38 a 41 procenty.

Nicméně nikde kromě Británie a severských zemí nemohla „stará levice“ komunistů a socialistů vládnout sama. Všude v západní Evropě zůstala zachována rovnováha a v mnoha případech evropským vládám dominovaly politické strany nové odrůdy: křesťanští demokraté. Katolické strany znala kontinentální Evropa už dávno a v Holandsku a Belgii za sebou měly dlouhé období úspěchů. Ve vilémovském Německu i ve Výmarské republice působila katolická strana Centrum a také v Rakousku bylo politické konzervativní křídlo dlouhodobě spjato s (katolickou) Lidovou stranou. Vlastně ani sama „křesťanská demokracie“ nepředstavovala úplně novou myšlenku – její kořeny spočívaly v katolickém reformismu počátku 20. století a v katolickém hnutí politického středu, které se neúspěšně pokoušelo prosadit v neklidných dobách po první světové válce. Ale po roce 1945 se situace zásadně změnila, a to zcela ve prospěch křesťanskodemokratických stran.

V první řadě tyto strany – zejména Křesťansko-demokratická unie (CDU) v Západním Německu, Křesťanští demokraté (DC) v Itálii a Lidové republikánské hnutí (MRP) ve Francii – měly téměř monopol na hlasy katolických voličů. V Evropě to roku 1945 pořád ještě hrálo velmi významnou roli. Katolické vo-

ličstvo se projevovalo jako trvale silně konzervativní zejména v sociálních otázkách a v oblastech s vysokým podílem praktikujících katolických věřících. Tyto tradiční katolické vrstvy v Itálii, Francii, Belgii, Holandsku a jižním a západním Německu prakticky nikdy nebudou volit komunisty a jen vzácně sociální demokraty. Ale, a v tom byla zvláštnost poválečného období, dokonce ani konzervativní katolíci neměli často jinou možnost než volit křesťanské demokraty i přes reformistické tendence jejich politiků a programů, protože tradiční pravicové strany byly zatlačené do pozadí nebo úplně zakázané. Dokonce i nekatoličtí konzervativní voliči se stále víc přiklíněli ke křesťanským demokratům jako k obraně před „marxistickou“ levicí.

Za druhé, a z podobných důvodů, křesťanští demokraté nejvíc těžili z voličských hlasů žen. V roce 1952 ve Francii dvě třetiny praktikujících katolíček volily MRP. Nepochybně v tom hrál svou roli i vliv kazatelny, ale hlavní důvod přitažlivosti křesťanskodemokratických stran pro ženy spočíval nepochybně v jejich programu. V protikladu k přetrvávajícímu buřičskému podtónu v rétorice i těch nejzkrotlejších socialistů a komunistů kladli nejpřednější křesťanští demokraté – jako Maurice Schumann a Georges Bidault ve Francii, Alcide de Gasperi v Itálii a Konrad Adenauer v Německé spolkové republice – vždycky důraz na společenský smír a stabilitu.

Křesťanští demokraté se vyhýbali třídně pojatým výzvám a místo toho zdůrazňovali potřebu sociálních a morálních reforem. Zejména trvali na významu *rodiny*, což bylo opravdově křesťanské téma s významným politickým dopadem v době, kdy neúplné, vykořeněné a ožebračené rodiny zoufale potřebovaly podporu a pomoc mnohem víc než kdy dřív. Křesťanskodemokratické strany se proto nacházely v ideálním postavení, aby profitovaly téměř ze všech typických rysů poválečné situace: z touhy po stabilitě a bezpečí, z potřeby obnovy, z nepřítomnosti tradičních pravicových alternativ i z očekávání vkládaných do státu – protože křesťanskodemokratičtí předáci a jejich radikálnější mladí stoupenci neměli při naplňování svých cílů, na rozdíl od tradičních katolických politiků starší generace, ohledně zapojení státu žádné zábrany. Navíc křesťanští demokraté prvních poválečných let považovali za své hlavní protivníky spíš liberály hájící svobodný trh než kolektivistickou levici, a měli snahu dokázat, že moderní stát je možné využít k blahodárným zásahům, které nemusí mít socialistický charakter.

Proto křesťanskodemokratické strany v Itálii a Západním Německu získaly (s jistou americkou pomocí) bezmála mocenský monopol, který si udržely ještě spoustu dalších let. Ve Francii, kde rozkladné účinky dvou koloniálních válek zapříčinily návrat generála de Gaulla k moci v roce 1958, si MRP vedla přece jen méně úspěšně. Ale i ona zůstala až do poloviny padesátých let mocenským arbitrem s nezpochybnitelným nárokem na některá klíčová ministerstva (zejména ministerstvo zahraničních věcí). V zemích Beneluxu třímaly katolické strany s křesťanskodemokratickými rysy moc nepřetržitě po víc než jednu generaci, a v Rakousku dokonce ještě v sedmdesátých letech.

Vůdcové křesťanskodemokratických stran byli, podobně jako Winston Churchill v Británii, lidé přicházející z minulé epochy. Konrad Adenauer se narodil

roku 1876, Alcide de Gasperi o čtyři roky později a Churchill v roce 1874. To nebyla pouhá shoda náhod nebo životopisná zajímavost. Do roku 1945 ztratily evropské země dvě generace potenciálních vůdců. Tu první zdecimovala smrt a zranění ve Velké válce, tu druhou pak dílem pokušení fašismu a dílem vražedné dílo nacistů a jejich spojenců. Tento deficit se projevil v obecně dosti průměrných kvalitách mladších politiků té doby. Jednu z výjimek představoval Palmiro Togliatti, který strávil většinu uplynulých dvaceti let jako funkcionář Kominterny v Moskvě. Zvláštní přitažlivost Leóna Bluma, jenž se vrátil do francouzského veřejného života po válce, kterou zčásti strávil ve věznicích vichistického režimu a zčásti v koncentračních táborech Dachau a Buchenwald, nespočívala jen v jeho hrdinství, ale také v jeho úctyhodném věku (narodil se roku 1872).

Na první pohled by se mohlo zdát dost podivné, že tolik práce na obnově poválečné Evropy vykonali muži, kteří dospěli a vstoupili do politiky před tolika desetiletími. Churchill, který se do parlamentu dostal poprvé v roce 1901, o sobě vždy hovořil jako o „dítěti viktoriánské doby“. Také Clement Attlee, narozený roku 1883, do ní patřil. Ale to snad koneckonců není tak překvapivé. Především bylo u státníků jejich věku neobvyklé, že přežili bez politické a morální úhony třicet bouřlivých let – jejich politickou důvěryhodnost v podstatě posilovalo, že byli vzácně se vyskytujícím druhem. A za druhé pocházeli z význačné generace evropských sociálních reformátorů, kteří dospěli v letech 1880–1910, do níž patřili socialisté (Blum, Attlee), liberálové (Beveridge nebo budoucí italský prezident Luigi Einaudi, narozený roku 1874) nebo pokrokoví katolíci (de Gasperi, Adenauer). Jejich sklony a zájmy velice dobře odpovídaly poválečným náladám.

Ale třetím a možná nejdůležitějším důvodem bylo, že tito muži, kteří přebudovali západní Evropu, ztělesňovali kontinuitu. Mezi válkami se oblíbě těšilo to, co se zdálo nové a moderní. Parlamentarismus a demokracii považovali mnozí – a nebyli to jen fašisté a komunisté – za úpadkové, nevýkonné a korupční zřízení, které v žádném případě nedostačuje potřebám a úkolům moderního státu. Válka a okupace rozptýlily tyhle nebezpečné iluze přinejmenším u voličů, když už ne mezi intelektuály. Při střízlivém pohledu mírové doby získávaly fádní demokratické kompromisy novou přitažlivost. Valná část lidí v roce 1945 si samozřejmě přála sociální pokrok a obnovu, ale v kombinaci s jistotou stabilních a známých politických forem. Tam, kde první světová válka měla politizující a radikalizující účinky, probudila ta druhá opačné pocity – silnou touhu po normálním světě.

Státníci, jejichž zkušenost sahala mnohem dál než jen k bouřlivému dvacetiletí mezi oběma světovými válkami, tedy až do stabilnější a sebevědomější epochy před rokem 1914, měli tudíž pro voliče zvláštní kouzlo. Kontinuitou svých osobností mohli ulehčit obtížný přechod od horečnaté politiky nedávné minulosti k nastupující éře rychlé sociální transformace. Bez ohledu na stranickou „značku“ byli všichni staří státníci roku 1945 skeptičtí, pragmatičtí praktici umění možného. Jejich osobní rezervovaný odstup od sebejistých dogmat meziválečné politiky věrně odrážel náladu jejich voličů. Začínala „post-ideologická“ epocha.

Naděje na politickou stabilitu a sociální reformy v poválečné Evropě závisely v první řadě na zotavení hospodářství starého kontinentu. Žádná podoba státního plánování nebo politického vůdcovství nemohla odčarovat gigantický úkol, před kterým Evropané v roce 1945 stáli. Nejviditelněji se ničivá síla války projevila v hospodářské oblasti na lidských obydlích. Zpustošení metropolitní oblasti velkého Londýna, kde se tři a půl milionu příbytků změnilo v ruiny, představovalo svým rozsahem větší zkázu než velký požár v roce 1666. Ve Varšavě bylo zničeno plných 90 procent bytů. Z obytných domů v Budapešti jich zbylo obyvatelných jen 27 procent. Německo ztratilo 40 procent bytové kapacity, Británie 30 procent, Francie 20 procent. V Itálii podlehl zkáze 1,2 milionu obydlí, většinou ve městech nad 50 000 obyvatel. Problém lidí bez přístřeší byl, jak už víme, nejviditelnějším důsledkem války v době bezprostředně po jejím skončení. V Západním Německu a v Británii přetrvával nedostatek bytů až do poloviny padesátých let. Jedna středostavovská dáma se po zhlédnutí poválečné Přehlídky nových domů v Londýně vyjádřila takto: „Tak zoufale potřebuji domek, že bych si ráda vzala kterýkoliv z nich. Čtyři stěny a střecha nad hlavou, to je všechno, co si přeji.“¹⁸

Druhou viditelně rozvrácenou oblast představovala doprava – obchodní loďstvo, železniční trati, lokomotivy a vozy, mosty, průplavy, silnice a tramvaje. Po celém toku Seiny od Paříže až k moři nezbyl ani jeden most a z těch, které spojovaly břehy Rýna, zůstal nepoškozen pouze jediný. Takže nakonec i tam, kde doly a továrny mohly pokračovat v práci, vynořil se okamžitě další problém: jejich tolik potřebou produkci nebylo možné expedovat. Mnoho evropských uhelných dolů obnovilo do prosince 1945 těžbu, ale Vídeň stále neměla čím topit.

Vnější obraz zkázy zasahoval lidi nehlouběji. Některé země *vypadaly*, že jejich zpustošení a rozvrat dosáhly takového stupně, z jakého se už nikdy nemohou vzpamatovat. A je také pravda, že národní hospodářství prakticky všech evropských zemí přímo postižených druhou světovou válkou buď stagnovalo, nebo upadalo, a to dokonce i ve srovnání se svou sotva průměrnou výkonností v meziválečné éře. Ale válka nemusí vždycky znamenat ekonomickou katastrofu – pro některé oblasti může naopak být mohutným stimulem rychlého růstu. Spojené státy díky druhé světové válce získaly nedostižný obchodní a technický náskok podobným způsobem, jako se to podařilo Velké Británii v době napoleonských válek.

Ve skutečnosti, jak si spojenečtí experti brzy uvědomili, nebyly *hospodářské* důsledky války proti Hitlerovi v žádném případě tak absolutně zničující, jak se zpočátku domnívali, a to dokonce ani v samotném Německu. Letecká bombardovací ofenziva přinesla navzdory lidským ztrátám méně ekonomických škod, než její zastánci očekávali. Do května 1945 podlehl zkáze necelých 20 procent německého průmyslu. Dokonce i v Porúří, na které se spojenecké bombardování soustřeďovalo nejvíc, zůstaly dvě třetiny továren nepoškozeny. Jinde, jako například v Čechách a na Moravě, průmysl a zemědělství za okupace prosperovaly a vyšly z ní prakticky beze škod. Na Slovensku se za války, stejně jako

18/ Citováno v: Wallerová, Maureen, *London 1945*, St. Martin's Press, New York 2004, str. 150.

v některých částech Maďarska, urychlila industrializace, a tak nakonec byly tyto země v lepší situaci než dřív.

Výrazně jednostranná povaha značné části škod, kdy nejvíc utrpěli lidé a jejich sídla, zatímco průmyslové závody a zboží byly relativně ušetřeny, přispěla k nečekaně rychlému zotavení základních hospodářských odvětví po roce 1945. Strojírenství za války vzkvétalo. Británie, SSSR, Francie, Itálie a Německo (stejně jako Japonsko a USA), ty *všechny* vyšly z války s větší strojírenskou výrobní základnou, než s jakou do ní vstupovaly. V Itálii utrpěly vážné škody jen loděnice a letecké továrny. Strojírenským závodům, jež se nacházely na severu země, tedy mimo dosah nejtěžších bojů na italské půdě, válka moc neublížila (stejně jako v předchozím světovém konfliktu), válečné investice a zisky v jejich případech víc než vyvážily utrpěné škody. Co se týče továren na výrobu obráběcích strojů, pak oblasti, z nichž vzniklo Západní Německo, přišly v důsledku války o pouhých 6,5 procenta svých výrobních kapacit.

Některým zemím se samozřejmě válečné ničení vyhnulo úplně. Irsko, Španělsko, Portugalsko, Švýcarsko a Švédsko zůstaly po celou dobu války neutrální. To ovšem neznamená, že by na ně válka neměla žádný vliv. Naopak, většina evropských neutrálních se diskrétně zapojila, i když nepřímou, do německého válečného úsilí. Německo bylo silně závislé na dodávkách manganu z Francova Španělska, wolfram zase přicházel přes Lisabon z portugalských kolonií a 40 procent německé válečné spotřeby železné rudy dodávalo Říši Švédsko (a do německých přístavů ji dopravovaly švédské lodi). A za to všechno se platilo zlatem, jež k dodavatelům nacistů proudilo přes Švýcarsko, zlatem, o které Němci často oloupili své oběti.

Švýcarský podíl na Hitlerově válce se však neomezoval jen na praní peněz a distribuci německých plateb, což už samo o sobě bylo dost. Švýcarsko v letech 1941–1942 vyváželo do Německa 60 procent výroby svých muničních továren, 50 procent produkce optického průmyslu a 40 procent strojírenské výroby. Opačným směrem zase putovalo zlato. Zbrojařská firma Bührle-Oerlikon zabývající se výrobou menších zbraní prodávala Wehrmachtu rychlopalné kanony ještě v roce 1945. Celkově deponovala německá Říšská banka ve Švýcarsku během druhé světové války zlato v hodnotě 1 638 000 000 švýcarských franků. A bylo to opět Švýcarsko, které ještě před vypuknutím války požádalo německé úřady, aby v pasech svých občanů vyznačily, zda jde o Židy, a ono tak mohlo snadněji zabránit vstupu nežádoucích osob na svou půdu.

Na obhajobu Švýcarů lze říci, že k udržování dobrých vztahů s nacisty měli dobrý důvod. I když vrchní velení Wehrmachtu své plány invaze do Švýcarska v červnu 1940 odložilo, nikdy se jich definitivně nevzdalo, a osud Belgie a Holandska byl chmurnou připomínkou, co čeká nechráněné neutrální státy, které se Hitlerovi připeletou do cesty. Také Švédové ze stejných důvodů rozšířili svou spolupráci s Berlínem, na němž byli historicky závislí, co se týkalo zásobování uhlím. Železnou rudu do Německa Švédové prodávali už mnoho let, dokonce už před válkou přicházela přes Baltské moře polovina německého rudného importu, což představovalo tři čtvrtiny celkového vývozu švédské železné rudy.

V každém případě se švédská neutralita už dávno přikláněla k Německu vzhledem k obavám Stockholmu z ruských úmyslů. Spolupráce s nacisty – povolení průjezdu 14 700 vojáků Wehrmachtu přes švédské území na počátku operace Barbarossa i cest příslušníků německých ozbrojených sil z obsazeného Norska domů na dovolenou, odklady nástupu vojenské služby ve švédské armádě pro horníky rudných dolů – nebyla tudíž ničím novým.

Svět po válce zpočátku dával Švýcarům (nikoli však Švédům) rozhořčeně najevo své podezření ohledně jejich podílu na německém válečném úsilí. Washingtonské dohody z května 1946 přinutily Švýcary k nabídce „dobrovolného“ příspěvku na obnovu Evropy ve výši 250 milionů švýcarských franků, který měl představovat konečné vypořádání všech nároků vztahujících se k transakcím Říšské banky prostřednictvím švýcarských finančních ústavů. Ale tou dobou už bylo Švýcarsko rehabilitováno jako prosperující ostrov řádného finančnictví. Jeho banky byly vysoce ziskové, jeho zemědělství a průmysl začaly zásobovat vyhladovělé evropské trhy potravinami a strojírenskými výrobky.

Před válkou ani Švýcarsko, ani Švédsko nijak zvlášť neprosperovaly a vlastně se i v těchto zemích vyskytovaly v ne zcela zanedbatelné míře chudé zemědělské oblasti. Nicméně náskok, který získaly v průběhu války, si už dokázaly udržet natrvalo. Obě země jsou dnes pevně usazeny na špičce evropské ligy, kde se stabilně drží po celá uplynulá čtyři desetiletí. Všude jinde byla cesta k zotavení mnohem trnitější. Ale i ve východní Evropě postupovala alespoň obnova infrastruktury viditelným tempem. V Polsku, Maďarsku a Jugoslávii se navzdory destruktivní činnosti ustupujícího Wehrmachtu a postupující Rudé armády podařilo znovu vybudovat mosty, silnice, železnice a města. Už v roce 1947 se hustota dopravních sítí a kapacity dopravních prostředků ve střední Evropě vrátily na předválečnou úroveň nebo ji i překonaly. V Československu, Bulharsku, Albánii a Rumunsku, kde bylo méně přímých válečných škod, probíhal tento proces rychleji než v Jugoslávii nebo Polsku. Ale dokonce i polské hospodářství se vzpamatovalo docela rychle – zčásti i proto, že nově zabraná území na západě, která předtím patřila Německu, byla nejen úrodnější, ale také urbanizovanější a průmyslovější.

Rovněž v západní Evropě se podařilo odstranit materiální škody pozoruhodně brzy. Nejrychleji v Belgii, o něco déle to trvalo ve Francii, Itálii a Norsku a nejdéle pak v Holandsku, které utrpělo největší ztráty na lidech a nejtěžší materiální škody (ty postihly hlavně zemědělská hospodářství, hráze, silnice a průplavy) v posledních měsících války. Belgičanům hodně pomohlo jednak privilegované postavení Antverp jako jediného velkého evropského přístavu, který byl na konci války schopen fungovat bez podstatnějšího omezení, a také velké soustředění spojeneckých vojsk na jejich území, s nimiž přicházel také nepřerušovaný příliv tvrdé měny do zdejší ekonomiky tradičně specializované na produkci uhlí, cementu a surového železa, tj. materiálů pro rekonstrukční práce naprosto zásadních.

Norsko na tom bylo neporovnatelně hůř. Ve válce ztratilo polovinu své rybářské a obchodní flotily. Vzhledem k taktice záměrného ničení, kterou Wehr-

macht uplatňoval při svém ústupu, se norská průmyslová produkce roku 1945 propadla na 57 procent úrovně dosažené v roce 1938 a zkáze podlehla bezmála pětina veškerých průmyslových kapacit země. V pozdějších letech se Norové nemohli vyhnout pocitům hořkosti při srovnání vlastní situace se sousedním Švédskem. Ale i navzdory těžkým podmínkám dokázali opravit většinu své silniční a železniční sítě již do konce roku 1946. A napřesrok už ani v Norsku, ani jinde v západní Evropě a většině východní Evropy nepředstavoval nedostatek pohonných hmot a stav komunikací překážku na cestě hospodářské obnovy.

Za vůbec nejpozoruhodnější jev ovšem tehdejší pozorovatelé pokládali výkon, který při zotavování se z válečných škod podalo *Německo*. Vděčilo za něj místnímu obyvatelstvu, jež se s mimořádným zaujetím pustilo do práce s jediným cílem – znovu vystavět svou rozbořenou zemi. V den Hitlerovy smrti fungovalo v Německu už jen 10 procent železniční sítě a chod země se doslova zastavil. Během dvanácti měsíců do června 1946 se podařilo obnovit provoz na plných 93 procentech německých železničních tratí a znovu postavit na 800 mostů. Produkce uhlí v květnu 1945 sotva desetiprocentní ve srovnání s rokem 1939 se za pouhý jeden rok zvedla na pětinasobek. V dubnu 1945 byl psycholog Saul K. Padover, který do západního Německa přicházel s postupující americkou armádou, přesvědčen, že bude trvat aspoň dvacet let, než se podaří znovu postavit Čáchy, téměř srovnané se zemí. Ale už za několik týdnů zaznamenal obnovení provozu místní gumárny a textilní továrny a první známky ekonomických aktivit.

Jedním z důvodů počátečního rychlého tempa německé obnovy bylo, že průmysl byl velice dobře připraven dodávat zboží ihned, jakmile se podařilo znovu postavit domy pro dělníky a začala fungovat doprava. V závodu Volkswagen přečkalo bombardování a poválečné plenění 93 procent strojního vybavení a v roce 1948 už tato továrna dokázala vyrábět polovinu veškeré automobilové produkce v Západním Německu. Fordova německá filiálka vyvázla z větší části bez úhony. Díky válečným investicím nebyla v roce 1945 celá jedna třetina technologického vybavení německých průmyslových závodů starší pěti let, ve srovnání s 9 procenty v roce 1939. A právě ta odvětví, do kterých Německo za války investovalo nejvíc – optický, chemický a automobilový průmysl, zpracování neželezných kovů a lehké strojírenství – položily základy jeho poválečného hospodářského rozmachu. Na počátku roku 1947 už hlavní překážkou hospodářského zotavení Německa nebyly válečné škody, ale spíš nedostatek surovin a jiného zboží – a hlavně nejistota ohledně politické budoucnosti země.

Zlomovým okamžikem, kdy se rozhodlo o osudu kontinentu, se ukázal rok 1947. Do té doby Evropany pohlcovala práce na obnově a rekonstrukci, a vedle toho snaha vybudovat základy institucionální infrastruktury pro dlouhodobé zotavení. V průběhu osmnácti měsíců po vítězství Spojenců se nálada na kontinentu přehoupala od pocitu úlevy plynoucího z vyhlídky na mír a nový začátek ke strnulé rezignaci a prohlubující se deziluzi tváří tvář obrovským úkolům,

které měli Evropané stále ještě před sebou. Počátkem roku 1947 bylo jasné, že ta nejtěžší rozhodnutí musejí teprve padnout a přitom už je nelze dlouho odkládat.

První problém, který ještě zdaleka nebyl vyřešen, představovalo zásobování potravinami. Nedostatek potravin pronásledoval úplně všechny země s výjimkou Švýcarska a Švédska. Na jaře 1946 zachránily Rakušany před hladováním pro následujících dvanáct měsíců jedině dodávky od UNRRA. Kalorická hodnota denní dávky potravin pro dospělého člověka v britské okupační zóně se propadla z 1 500 kalorií v polovině roku 1946 na 1050 kalorií na počátku roku 1947. Italové, kteří prožili dva hladové roky 1945 a 1946, trpěli na jaře 1947 nejhorší výživou z celé západoevropské populace. Podle výzkumů veřejného mínění ve Francii, provedených v průběhu roku 1946, vévodily seznamu témat, kterými se veřejnost nejvíce zabývá, setrvale následující položky: „jídlo“, „chleba“, „maso“.

Problém spočíval i v tom, že Západoevropané se už nadále nemohli spoléhat na obilnice východní Evropy, na nichž byli tradičně závislí, protože teď ani tam nebylo co jíst. Úroda v Rumunsku byla roku 1945 mizerná vinou neobratné pozemkové reformy a nepříznivého počasí. Špatné sklizně a sucho v oblastech táhnoucích se od západního Valašska přes Moldávii a západní Ukrajinu až po střední Povolží v SSSR na podzim 1946 téměř způsobily hladomor. Humanitární organizace informovaly o případech, kdy jednoroční děti vážily pouhé tři kilogramy, a ve svých zprávách se zmiňovaly i o kanibalismu. Situaci v Albánii označily jako „naprosto úžasnou“.

Pak přišla krutá zima roku 1947, nejtuzší od roku 1880. Průplavy zamrzly, silnice občas zůstávaly celé týdny neprůjezdné, zamrzlé úseky ochromily celou železniční síť. Počínající poválečné zotavování se zadrhlo. Uhlí, jehož byl stále ještě nedostatek, nestačilo teď ani domácí poptávce a stejně by se nedalo dopravovat. Průmyslová výroba se propadla. Produkce oceli, která se sotva začínala stavět na nohy, okamžitě poklesla o 40 procent proti minulému roku. Když konečně nastalo tání, postihly mnoho míst v Evropě záplavy. O pár měsíců později, v červnu 1947, zasáhlo kontinent vůbec nejparnější a nejsušší léto za celou dobu, co se o počasí vedou písemné záznamy. Bylo zřejmé, že úroda nebude stačit potřebám, někde už třetí rok po sobě. Zemědělské výnosy se propadly ještě o třetinu dokonce i ve srovnání s chabým výsledkem předchozího roku. Chybějící uhlí bylo možné zčásti nahradit dovozem ze Spojených států (34 milionů tun v roce 1947). I potraviny se daly nakoupit v Americe a britských dominiích, ale za veškerý import bylo nutné zaplatit v tvrdé měně, obvykle v dolarech.

Podstata evropské krize roku 1947 vězela ve dvou strukturálních dilematech. Tím prvním bylo, že se z evropského hospodářství v podstatě vytratilo Německo. Před válkou Německo představovalo rozhodující trh pro značnou část střední a východní Evropy stejně jako pro země Beneluxu a středomořskou oblast (do roku 1939 německý trh například absorboval 38 exportu Řecka, a zboží z Německa tvořilo jednu třetinu jeho dovozu). Německé uhlí bylo důležitým zdrojem paliva pro francouzské ocelárny. Jenomže dokud se nevyřešil problém politické budoucnosti Německa, zůstala jeho ekonomika – přes veš-

kerý svůj obnovený potenciál – zamrzlá, což dokonale zablokovalo ekonomické zotavení celého kontinentu.

Druhý problém se netýkal Německa, ale Spojených států, ačkoliv obojí spolu souviselo. V roce 1938 tvořily americké strojírenské výrobky, bráno podle finančního objemu, 44 procent britského importu a německé 25 procent. V roce 1947 činil tento údaj 65 procent resp. 3 procenta. Podobná byla situace i v dalších evropských zemích. Tento strmý nárůst poptávky po americkém zboží byl, ironií osudu, znamením vzestupu evropské hospodářské aktivity, jenže k nákupu amerických výrobků a surovin bylo nutné mít americké dolary. Evropa nedisponovala ničím, co by mohla prodávat vnějšímu světu, ale bez tvrdých valut nebude moci zaplatit za potraviny nezbytné pro miliony lidí, kterým jinak hrozilo hladovění, ani za dovoz surovin a strojů, jež potřebovala k rozjezdu své vlastní výroby.

Dolarová krize byla vážná. V roce 1947 přicházela z USA do Velké Británie, jejíž státní dluh vzrostl od roku 1939 na čtyřnásobek, téměř polovina celkového objemu importu, a její finanční zdroje rychle vysychaly. Roční schodek platební bilance se Spojenými státy dosáhl v případě Francie, největšího světového dovozce uhlí, výše 2,049 miliardy dolarů. Mnoho evropských zemí navíc ani nemělo konvertibilní měnu, ve které by mohly obchodovat. Rumunská inflace dosáhla nejkritičtějšího bodu v srpnu 1947. Inflace v sousedním Maďarsku, nejšílenější, jakou kdy dějiny poznaly, daleko překonala německou inflaci z roku 1923. Ve chvíli nejhlubšího propadu se platilo 5 kvintilionů (5krát 10 na 30) *pengő* za jeden dolar, což znamenalo, že když bylo *pengő* v srpnu 1946 nahrazeno forintem, činila celková hodnota maďarského oběživa pouhou jednu tisícinu centu.

Německo žádnou fungující měnu nemělo. Kvetl černý trh a jako směnná jednotka sloužily cigarety. Učitelé v táborech pro lidi bez domova dostávali týdenní mzdu 5 krabiček cigaret. Cena kartonu amerických cigaret se v Berlíně pohybovala od 60 do 165 dolarů, což vojákům amerických okupačních sil umožňovalo vydělávat obrovské peníze na směňování cigaret za oběživo a zpět. V prvních čtyřech měsících spojenecké okupace poslali američtí vojáci domů do Ameriky jen ze samotného Berlína o 11 milionů dolarů více, než kolik za tu dobu činil jejich žold. V Braunschweigu jste si za 600 cigaret mohli koupit jízdní kolo, jež tou dobou v Německu, a nejen tam, představovalo životně nezbytnou potřebu, jak to nezapomenutelně zachytil ve svém filmu *Zloději kol* italský režisér Vittorio de Sica v roce 1948.

Vážnost evropské krize Američanům neunikla, a právě to byl jeden z hlavních důvodů, jak ještě uvidíme, proč tolik naléhali na vyřešení problému Německa, ať už se sovětskou spoluprací nebo bez ní. Podle názoru dobře informovaných prezidentových poradců, jako byl George Kennan, se Evropa potácela na okraji propasti. Roztrpčení obyvatel západní Evropy, kteří očekávali původně slibované rychlejší zotavení a návrat k normálním hospodářským poměrům, a k tomu pocity beznaděje šířící se mezi Němci i ostatními Středoevropany, to vše – doprovázené nečekaným nástupem krize v roce 1947 – mohlo jedině zvýšit přitažlivost komunismu nebo hrozbu, že Evropa propadne anarchii.

Vábení komunismu představovalo reálnou hrozbu. Přestože komunistické strany v Itálii, Francii a Belgii (stejně jako ve Finsku a na Islandu) zůstávaly do května 1947 členy vládních koalic, dokázaly skrze svá spojení s odborovými svazy a prostřednictvím lidových protestních demonstrací vykřesat občanský hněv a těžit z neúspěchů vlád, ve kterých přitom samy zasedaly. Volební úspěchy domácích komunistů v kombinaci s aurou neporazitelné Rudé armády způsobily, že se italská (nebo francouzská nebo česká) „cesta k socialismu“ zdála uskutečnitelná a lákavá. Do roku 1947 vstoupilo do Komunistické strany Francie 907 000 mužů a žen. V Itálii to bylo dva a čtvrt milionu lidí, daleko víc než v Polsku, a dokonce i než v Jugoslávii. Ba i v Dánsku a Norsku zpočátku zlákaly přísliby komunistické alternativy každého osmého voliče. V západních zónách Německa se spojenecké okupační úřady obávaly, že nostalgie po starých dobrých časech nacistické éry spolu s odporem, který vyvolávaly denacifikační programy, nedostatkem potravin a všeobecným rozšířením drobné kriminality by snadno mohly nahrávat do karet neonacistům nebo Sovětům.

Západoevropské země měly asi štěstí, že jejich komunistické strany se na jaře 1947 pořád ještě držely umírněného demokratického kurzu, který přijaly v roce 1944. Maurice Thorez zatím stále ještě vyzýval horníky, aby „těžili“. V Itálii britský velvyslanec hovořil o umírnujícím vlivu Togliattiho na jeho „horkokrevnější“ socialistické spojence. Stalin měl své důvody, proč vyčkával s podněcováním svých četných stoupenců ve střední a západní Evropě, aby patřičně využili lidové nespokojenosti a zklamání. Ale to ani zdaleka neznamenalo, že jsou příznaky občanské války a revoluce zažehnány. V Belgii pokládali spojenečtí pozorovatelé společenské a politické napětí za tak vážné, že zemi zařadili mezi „nestabilní“ po bok Řecka a Itálie.

Za francouzské zimy 1947 již dokázalo materiální strádání u lidí vyvolat pocity zklamání nad novou poválečnou republikou. Podle průzkumu veřejného mínění z 1. července 1947 si 92 procent respondentů o situaci ve Francii myslelo, že je „špatná nebo spíše špatná“. V Británii si labouristický ministr financí Hugh Dalton v reakci na vyvanulé nadšení prvních poválečných let zapsal do deníku tato slova: „Už žádný nový úsvit důvěry.“ Jeho francouzský protějšek André Philip, socialistický ministr národního hospodářství, vyjádřil tentýž závěr v projevu v dubnu 1947 poněkud dramatictější: „Hrozí nám,“ prohlásil, „naprostá ekonomická a finanční katastrofa.“

Tento pocit beznaděje a nadcházejícího pádu byl všudypřítomný. „Uplynulé dva měsíce,“ psala Janet Flannerová z Paříže v březnu 1947, „převládá tady v Paříži a asi v celé Evropě ovzduší nepochybného a vzrůstajícího neklidu, jako kdyby Francouzi nebo všichni Evropané čekali, že se něco stane, nebo hůř, že se nestane nic“. Evropský kontinent, jak poznamenala o několik měsíců dříve, pomalu vstupuje do nové doby ledové. George Kennan by byl souhlasil. V dokumentu Odboru politického plánování sepsaném o šest měsíců později vyjádřil názor, že skutečným problémem není komunismus, a pokud ano, pak jen nepřímý. Opravdovým zdrojem neklidu v Evropě jsou důsledky války a to, co Kennan diagnostikoval jako „naprosté vyčerpání tělesné síly a duševní energie“. Překážky, které před Evropou stály, se jim teď, kdy vzmach poválečné

naděje a přestavby vyprchal, zdály příliš veliké. Hamilton Fish, redaktor vlivného interního časopisu *Foreign Affairs* vydávaného pro potřeby establishmentu americké zahraniční politiky, v něm vyličil své dojmy z cesty do Evropy v červenci 1947:

Všeho je tu velký nedostatek – příliš málo vlaků, tramvají, autobusů a automobilů na to, aby včas dopravily lidi do práce, natož aby je odvezly na dovolenou; příliš málo mouky, aby se upekl chléba bez náhražek, a ani pak ho není dost, aby lidem poskytl dostatek energie pro namáhavou práci; příliš málo papíru pro noviny, aby mohly uvést něco víc než jen zlomek ze světových zpráv; příliš málo osiva a také hnojiv, která by dala plodinám sílu; příliš málo obyvatelných domů a nedostatek skla pro zasklení jejich oken; příliš málo kůže na boty, vlny na svetry, plynu na vaření, bavlny na plínky, cukru na zavařování, tuku na smažení, mléka pro děti, mýdla na mytí.

Současní badatelé jsou všeobecně přesvědčeni o tom, že přes všechnu tehdejší beznaděj položily poválečné reformy a plány spolu s počátečním zotavením v letech 1945–1947 pevné základy budoucí evropské prosperity. A opravdu se, alespoň v západní Evropě, rok 1947 projevil při vzkříšení starého kontinentu jako bod obratu. Jenže v té době nic z toho nebylo zřejmé. Právě naopak. Druhá světová válka a doba těsně po ní mohly docela dobře urychlit definitivní evropský rozklad. Konradu Adenauerovi a mnoha jiným se rozsah evropského chaosu zdál dokonce ještě horší, než jaký byl v roce 1918. Mnoho evropských i amerických pozorovatelů, kteří se nedokázali zbavit neodbytných myšlenek na chyby spáchané po první světové válce, se skutečně obávalo nejhoršího. Přínejlepším počítali s tím, že Evropu čekají desetiletí chudoby a konfliktů. Německé obyvatelstvo americké okupační zóny předpokládalo, že bude trvat nejméně dvacet let, než se jejich země vzpamatuje. Charles de Gaulle v říjnu 1945 velitelským tónem informoval francouzský národ, že bude třeba dvaceti pěti let „urputné dřiny“, než se Francie zotaví.

Ale pesimisté byli přesvědčeni, že se kontinentální Evropa už dávno předtím znovu propadne do občanských válek a do područí fašismu a komunismu. Když se americký ministr zahraničí George C. Marshall 28. dubna 1947 vrátil z moskevské schůzky ministrů zahraničí spojeneckých mocností, rozčarovaný sovětskou neochotou spolupracovat na řešení situace Německa a otřesený tím, co viděl z hospodářského a psychického stavu západní Evropy, dospěl k jednoznačnému závěru, že je potřeba udělat něco převratného, a to velice brzy. A podle rezignované a tragické nálady v Paříži, Římě, Berlíně a jinde usoudil, že iniciativa musí přijít z Washingtonu.

Marshallův plán, Plán evropské obnovy, který ministr zahraničí několik týdnů probíral se svými poradci a veřejně ho oznámil ve slavném projevu při převzetí čestného doktorátu na Harvardově univerzitě 5. června 1947, byl převratný a jedinečný. Ale neobjevil se zčistajasna. Spojené státy vynaložily mnoho miliard dolarů na granty a půjčky pro Evropu už v mezidobí od konce války

do vyhlášení tohoto programu. Rozhodující část americké finanční pomoci připadla Británii a Francii, které dostaly půjčky ve výši 4,4 miliardy, resp. 1,9 miliardy dolarů, ale USA neopomíjely ani ostatní země – Itálie obdržela do poloviny roku 1947 více než 513 milionů dolarů, a stejně tak se staly dlužníky Spojených států Polsko (251 milionů dolarů), Dánsko (272 milionů dolarů), Řecko (161 milionů dolarů) a mnoho dalších zemí.

Tyto půjčky však posloužily jen k záplatování děr a k odvrácení bezprostředního nebezpečí. Příjemci zatím americkou pomoc nevyužívali k dlouhodobým investicím do obnovy a rozvoje, ale jen k zaplacení nejn nutnějších dodávek zboží, služeb a oprav. Navíc americké půjčky – zvláště ty poskytované hlavním západoevropským mocnostem – měly své podmínky. Bezprostředně po kapitulaci Japonska prezident Truman ukvapeně zrušil válečnou smlouvu o půjčce a pronájmu, což Maynarda Keynesa přimělo k tomu, aby svým memorandem ze 14. srpna 1945 upozornil britský kabinet, že země stojí před „ekonomickým Dunkerkem“. V průběhu příštích měsíců dokázal Keynes s Američany dojednat smlouvu o velké půjčce, která Británii poskytne dolary potřebné k nákupu zboží, jež už nadále nebylo možné získávat v rámci smlouvy o půjčce a pronájmu, ale americké podmínky byly nerealisticky tvrdé – zejména požadavek, aby Británie skončila s imperiálním zvýhodňováním svých zámořských dominií, vzdala se měnové kontroly a učinila libru plně konvertibilní. To vyústilo, jak Keynes a jiní předvíдали, v první velké poválečné útoky na britskou libru, rychlé vysychání britských dolarových rezerv a dokonce ještě vážnější krizi následujícího roku.

Podmínky půjčky dojednané ve Washingtonu v květnu 1946 mezi Spojenými státy a Francií byly jen nepatrně mírnější. K odepsání válečné půjčky ve výši 2,25 miliardy dolarů dostali Francouzi navíc stamilionové úvěry a příslib dalších půjček na nízký úrok. Na oplátku Paříž slíbila, že zruší ochranné kvóty a umožní americkým i jiným zahraničním výrobcům volný přístup na svůj trh. Stejně jako v případě britské půjčky měla i smlouva s Francií podpořit americké úsilí o volnější mezinárodní obchodní výměnu, otevřenou a stabilní měnovou operaci a užší mezinárodní spolupráci. V praxi to ovšem znamenalo, že peníze byly do roka pryč a za jediný zřejmý střednědobý výsledek se dala považovat vzrůstající nelibost veřejnosti (kterou hojně rozdmýchávala a využívala levice) nad tím, že Amerika zneužívá své ekonomické převahy.

Na jaře 1947 už americká politika bilaterálních přístupů k evropským hospodářským obtížím zjevně ztroskotávala. Deficit obchodu mezi Evropou a USA v roce 1947 se vyšplhal na úroveň 4,742 miliardy dolarů, což bylo dvakrát víc než v roce 1946. Jestliže tohle byly „potíže růstu“, jak tvrdili pozdější komentátoři, pak v dané chvíli už Evropě hrozil nevládnutelný růst potíží. Proto také britský ministr zahraničí Ernest Bevin označil Marshallův harvardský projev „za jeden z nejvýznamnějších projevů světové historie“, a v tom se nemýlil.

Marshallovy návrhy znamenaly jednoznačný odvrát od dosavadní praxe. Především teď už budou, až na určité rámcové podmínky, samotní Evropané rozhodovat o tom, zda americkou pomoc přijmou a jakým způsobem ji využijí,

byť američtí poradci a experti budou hrát významnější úlohu jako správci těchto fondů. Za druhé bude tato finanční podpora rozprostřena do období několika let, a od samého počátku se tedy stane základem strategického programu obnovy a růstu, a nikoli jen krizovou výpomocí.

Za třetí byly finanční částky, o které šlo, opravdu velice vydatné. Do konce roku 1952, kdy pomoc v rámci Marshallova plánu šla k závěru, na ni USA vynaložily 13 miliard dolarů, což bylo víc, než kolik činila veškerá předchozí americká pomoc jednotlivým evropským zemím dohromady. Zdaleka nejvíc z ní v absolutních číslech čerpaly Británie a Francie, ale poměrný dopad na Itálii a další menší příjemce byl možná ještě markantnější. V prvním úplném fiskálním roce fungování Evropského programu obnovy (ERP) od července 1948 do června 1949 zajišťovala v Rakousku pomoc v rámci Marshallova plánu 14 procent státních příjmů. V té době to představovalo enormní sumy. Celková hodnota ERP vyjádřená v penězích by dosahovala úrovně 100 miliard dnešních (2004) dolarů, ale jako ekvivalentní podíl amerického HDP (Američané na ERP v letech 1948–1951 vynakládali 0,5 procenta svého hrubého národního produktu) by Marshallův plán na začátku 21. století stál asi 201 miliard dolarů.

Bezprostředně po Marshallově projevu se na Bevinův návrh sešli ministři zahraničí Velké Británie, Francie a SSSR v Paříži, aby zvážili, jak na americkou nabídku odpovědí. Druhého července sovětský ministr zahraničí Vjačeslav Molotov demonstrativně opustil jednání a Britové s Francouzi oficiálně sezvali k diskusi o návrzích představitelů 22 evropských zemí (pozvání nedostaly pouze Španělsko a Sovětský svaz). Těchto rozhovorů se 12. července zúčastnilo šestnáct evropských států. Všechny – Británie, Francie, Itálie, Belgie, Lucembursko, Holandsko, Dánsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko, Řecko, Turecko, Irsko, Island, Rakousko a Portugalsko – se nakonec stanou příjemci americké pomoci. Navzdory počátečnímu zájmu Polska, Československa, Bulharska, Maďarska a Albánie se žádný z budoucích komunistických států na Evropském programu obnovy nepodílel a z Marshallova plánu nezáskal ani jediný dolar.

Bude užitečné se na chvíli zastavit u důsledků této okolnosti. Skutečnost, že se finanční pomoc omezovala pouze na Západ (s Řeckem a Tureckem jako čestnými Západoevropany), Trumanovi nepochybně usnadnila dosáhnout schválení Plánu evropské obnovy v Kongresu následujícího roku, protože tou dobou se mezinárodní situace hodně změnila a Kongres se ochotně nechal přesvědčit, že Marshallův plán je ekonomickou hrází proti sovětské expanzi. Nicméně v červnu 1947 platila nabídka pomoci v rámci Marshallova plánu pro všechny evropské země bez rozdílu. Stalin a Molotov byli samozřejmě vůči americkým motivům podezřívaví – podmínky, které Marshall předložil, byly zcela neslučitelné s uzavřenou sovětskou ekonomikou – ale jejich pocity nenacházely širší odezvu ve východní Evropě, která tehdy ještě nebyla *blokem*.

Proto také nekomunistický ministr zahraničí Československé republiky Jan Masaryk s radostí přijal francouzsko-britské pozvání ze 4. července. Hned následujícího dne Stalin zaslal vůdci československých komunistů a předsedo-

vi československé vlády Klementu Gottwaldovi zprávu, kde mu jasně nařídil, aby se Čechoslováci pařížské konference zúčastnili, ale jen proto, aby na ní demonstrovali „nepřijatelnost anglo-francouzského plánu, znemožnili přijetí jednomyslného rozhodnutí a pak konferenci opustili a strhli s sebou co možná nejvíc delegátů ostatních zemí“.

Stalin si to však brzy rozmyslel. Gottwaldovi řekl, aby kladnou odpověď své vlády na pozvání do Paříže odvolal. Při schůzce s nejvyššími představiteli Československa 9. července v Moskvě, které se zúčastnil i Masaryk, Stalin Čechům řekl, že „považujeme tuto věc za naprosto zásadní otázku, na níž závisí přátelství [Československa] se SSSR. Jestliže pojedete do Paříže, prokážete tím ochotu podílet se na akci, jejímž cílem je izolace Sovětského svazu“. Příští den československá koaliční vláda poslušně oznámila, že svou delegaci na pařížskou konferenci nevyšle. „Československá účast by byla interpretována jako akt namířený proti přátelství se Sovětským svazem a ostatními našimi spojenci. Proto vláda jednomyslně rozhodla, že se této konference nezúčastní“.

Proč Čechoslováci ustoupili nátlaku? Jejich sousedé v Polsku a Maďarsku, jimž už plně vládli domácí komunisté a Rudá armáda jim dýchala na krk, měli sotva na vybranou a museli se řídit sovětskou „radou“. Ale z Československa Rudá armáda už dávno odešla a komunisté ještě neměli mocenský monopol. Přesto se Masaryk a jeho kolegové ohnuli při prvním projevu Stalinovy nelihosti. Kdyby nekomunistické strany v Československu trvaly na přijetí Marshallova plánu, byly by s sebou strhly zdrcující většinu svých spoluobčanů (včetně mnoha komunistů), a pro Stalina by pak bylo mnohem těžší ospravedlnit, že jim vnucuje svou vůli. V širším kontextu pomnichovské politiky bylo české rozhodnutí dát přednost sovětské náruči pochopitelné, ale právě to téměř jistě otevřelo cestu úspěšnému komunistickému převratu v Praze o sedm měsíců později.

Fakt, že se Československo nezapojilo do Marshallova plánu, znamenal pro tuto zemi politickou a ekonomickou katastrofu. Totéž platí o „volbě“ vnucené všem ostatním zemím východní Evropy, a nejvíc asi pro samotný Sovětský svaz. Rozhodnutí nepodílet se na Evropském programu obnovy bylo jedním z největších Stalinových strategických omylů. Ať už byly interní kalkulace Američanů jakékoliv, když už jednou učinili svou nabídku všem, neměli by jinou možnost než zahrnout do ERP i východní Evropu, a důsledky pro budoucnost by byly nezměrné. Místo toho se pomoc omezila pouze na Západ, což předznamenalo rozchod obou polovin kontinentu.

Marshallův plán Američané od počátku koncipovali jako omezený program pomoci. Jeho cílem, jak jej ve svém harvardském projevu definoval sám Marshall, bylo „rozetnout začarovaný kruh a obnovit důvěru Evropanů v hospodářskou budoucnost jejich zemí a Evropy jako celku“. Nepřicházel s pouhou finanční pomocí, ale s nabídkou bezplatných dodávek zboží do evropských zemí na základě ročních požadavků formulovaných jako součást čtyřletého plánu každého státu, který byl příjemcem pomoci. Peníze utržené za toto zboží v příslušné zemi měly vytvořit takzvaný „doplňkový fond“ v místní měně, který se pak mohl využívat v souladu s bilaterální dohodou mezi Washingtonem a pří-

slušnou vládou. Některé země tyto fondy využily k zaplacení dalších dovozů, jiné, jako třeba Itálie, je proměnily ve státní rezervy pro předpokládanou budoucí potřebu zahraničního obchodu.

Důsledky tohoto neobvyklého způsobu poskytování pomoci představovaly novinku. Program nutil evropské vlády k promyšlenému plánování a propočtům budoucích investičních potřeb. Zavazoval je také k vyjednávání a poradám nejen se Spojenými státy, ale i mezi sebou, protože obchod a výměna zboží, s nimiž program počítal, se podle původního záměru měly co nejdříve rozvinout od bilaterálních k multilaterálním. To vlády, podnikatele a odborové svazy tlačilo ke spolupráci na plánech zvyšování výroby a k vytváření podmínek, které to usnadňovaly. A především to zabraňovalo vládám podléhat jakýmkoli pokušením k návratu ke starým metodám, jež tolik dusily meziválečné hospodářství a ústily v omezování výroby, všestranně škodlivý protekcionismus a zhroucení mezinárodního obchodu.

Američtí administrátoři Plánu se sice nijak netajili se svými očekáváními, ale nechali Evropany, aby převzali odpovědnost za rozhodování o rozsahu pomoci a způsobu jejího rozdělování. Evropské politiky, kteří si už zvykli na přímočarý egoismus Spojených států při předchozích bilaterálních jednáních o půjčkách, to dost zaskočilo. Jejich zmatek byl pochopitelný. Nakonec ani samotní Američané nebyli v otázce cílů Marshallova plánu jednotní. Idealisté odchovaní Novým údělem – a těch byla v poválečných amerických vládních úřadech spousta – viděli příležitost k přestavbě Evropy k americkému obrazu, to znamená k důrazu na modernizaci, investice do infrastruktury, produktivitu průmyslové výroby, ekonomický růst a kooperaci práce a kapitálu.

„Mise produktivity“ financované Marshallovým plánem přivedly do Spojených států tisíce podnikových ředitelů, techniků a odborářů, aby zde studovali americký způsob podnikání. Jen z Francie jich v letech 1948–1952 přicestovalo pět tisíc (čtvrtina celkového počtu účastníků tohoto programu). „Evropských pracovních skupin pro produktivitu“ dorazilo do USA jen mezi březnem a červencem 1951 sto čtyřicet pět, a většinou se skládaly z mužů (ženy se v nich vyskytovaly jen vzácně), kteří ještě nikdy nevytáhli paty z Evropy. Mezitím nadšení stoupenci Nového údělu v Organizaci pro evropskou hospodářskou spolupráci (OEEC – Organization for European Economic Cooperation), založené v roce 1948 jako distributor financí přitékajících v rámci ERP, přesvědčovali své evropské kolegy o přednostech rozšiřování svobody obchodu, mezinárodní spolupráce a mezistátní integrace.

Je třeba říci, že se tato americká doporučení zpočátku nesetkala s velkou odezvou. Většina evropských politiků a národohospodářů nebyla ještě připravena uvažovat o velkém projektu mezinárodní ekonomické integrace. V tomto ohledu bylo asi největším úspěchem strategií Marshallova plánu vytvoření Evropské platební unie (European Payments Union), představené v prosinci 1949 a uvedené do života o rok později. Jejím skromným cílem byla „multilateralizace“ evropského obchodu prostřednictvím jakési clearingové instituce pro dluhy a úvěry v evropských měnách. Tím se mělo předejít riziku, že by se všechny evropské země pokoušely šetřit si životně potřebné dolary tím, že

budou omezovat dovoz z ostatních evropských států, což by v konečném efektu bylo nevýhodné pro všechny.

Využití Banky pro mezinárodní platby (Bank of International Settlements) jako prostředníka povzbuzovalo evropské státy k tomu, aby udržovaly pohyb úvěrů na úrovni odpovídající požadavkům jejich zahraničního obchodu. A tak, aniž by musely sáhnout na své skromné dolarové zásoby, mohly své závazky vypořádat prostřednictvím vnitroeuropejského transferu úvěrů. Nyní už tedy nezáleželo na tom, s kým konkrétně je uzavírán obchod, ale jen na celkové rovnováze úvěrů a dluhů v evropských měnách. Platební unie do roku 1958, kdy ukončila svou činnost, nenápadně napomáhala nejen ke stálému rozšiřování vnitroeuropejské obchodní výměny, ale také k dosažení dosud nevídané úrovně vzájemně výhodné spolupráce – je na místě poznamenat, že to umožnila podstatná finanční injekce v amerických dolarech, která mířila do počátečního společného úvěrového fondu.

Nicméně ze střizlivější americké perspektivy byl už samotný svobodný obchod a jeho doprovodné výhody postačujícím cílem a důvodem existence ERP. Propad zahraničního obchodu a exportu ve třicátých letech zasáhl Spojené státy obzvlášť tvrdě, a proto nešetřily námahou, aby přesvědčily ostatní o tom, jakou důležitost pro poválečnou obnovu má liberalizace celních tarifů a existence konvertibilních měn. Ale ani americké poválečné volání po neomezeném pohybu zboží nebylo, podobně jako horování anglických liberálů pro svobodný obchod před rokem 1914, tak úplně nesobecké.

V daném případě šlo nicméně o mimořádně osvěcené sobectví. Koneckonců, jak to formuloval ředitel CIA Allen Dulles: „Tento plán předpokládá, že si přejeme postavit na nohy Evropu, která dokáže být a také bude naším konkurentem na světových trzích, a už třeba jen proto bude schopna nakupovat podstatnou část naší produkce.“ V několika případech se naskytla příležitost těžit z plánů bezprostředně: podporu odborových svazů v USA pro Marshallův plán se podařilo zajistit slibem, že přepravu zboží z Ameriky budou zajišťovat americké lodě nakládané dokaři organizovanými v AFL-CIO (největší odborový svaz v USA). Takový případ přímého a okamžitého profitu byl ovšem vzácný. V rozhodující míře však platila Dullesova slova, že Marshallův plán prospěje Americe tím, že obnoví hospodářskou výkonnost jejích hlavních obchodních partnerů, nikoli tím, že Evropu promění v závislou americkou kolonii.

A jeho přínos se navíc projevil i na ještě širším poli. Ačkoliv si to v té době nikdo neuvědomoval, stála Evropa před zásadním rozhodnutím. Jednou jeho stránkou bylo, zda se hospodářsky zotaví nebo zhroutí, ale druhá, podstatnější otázka zněla, jestli Evropa a Evropané ještě vůbec jsou pány ve svém domě, jestli třicet let vražedného vnitroeuropejského konfliktu nepředalo vládu nad jejich osudem do rukou vzdálených velmocí, Spojených států a Sovětského svazu. Sovětskému svazu představa takového vývoje naprosto vyhovovala. Jak napsal Kennan ve svých *Pamětech*, všudypřítomný strach, který v roce 1947 Evropu přemohl, způsobil, že starý kontinent byl na nejlepší cestě padnout do Stalínových rukou jako zralá hruška. Ale v Americe chápali političtí stratégové zranitelnost Evropy jako problém, nikoli jako příležitost, které by mohli využít.

Jak se uvádí ve zprávě CIA z dubna 1947: „Největší hrozbou pro bezpečnost Spojených států je možnost, že se Evropa ekonomicky zhroutí, a v důsledku toho se k moci dostanou komunistické elementy.“

Zvláštní pracovní skupina koordinačního výboru ministerstev zahraničí, obrany a námořnictva to vyložila ve zprávě datované 21. dubna 1947 ještě pregnantněji: „Je důležité, aby se v rukou spřátelených států udržely ty oblasti, v nichž se nacházejí nebo které chrání zásoby kovů, ropy a dalších přírodních zdrojů, a ty, ve kterých se nacházejí strategicky významné cíle, nebo oblasti strategicky položené s podstatným průmyslovým potenciálem, lidskými zdroji a významnými organizovanými vojenskými silami, nebo takové, které z politických nebo psychologických důvodů umožní USA posilovat jejich působení v zájmu stability, bezpečnosti a míru ve světě.“ Toto je onen širší kontext Marshallova plánu: horšící se politická a bezpečnostní situace v oblastech, ve kterých byly americké zájmy neoddělitelně provázány se zájmy otřeseného a nemocného evropského subkontinentu.

Ti nejprozíravější z příjemců americké pomoci v rámci Marshallova plánu, zejména britský ministr zahraničí Bevin a jeho protějšek z pařížského Quai d'Orsay Georges Bidault, to chápali velice dobře. Ale domácí evropské zájmy na vlastním Programu obnovy a způsoby jeho využívání se samozřejmě v jednotlivých zemích velice lišily. V Belgii, kde byla potřeba americké pomoci pravděpodobně nejméně naléhavá, měl Marshallův plán možná dokonce z dlouhodobého hlediska nežádoucí důsledky, protože vládě umožnil, aby masivně investovala do tradičních průmyslových závodů a politicky citlivých sektorů, jako byla těžba uhlí, aniž by přihlížela k tomu, jakou cenu za to bude muset země v budoucnu zaplatit.

Ve většině případů se ovšem americké pomoci využívalo v souladu se záměry Marshallova plánu. V Itálii se v prvních letech jeho fungování pomoc zaměřovala na naléhavě potřebný dovoz uhlí a obilí a pomoc těžce se protloukajícím odvětvím, jakým byl například textilní průmysl. Ale potom 90 procent italských doplňkových fondů směřovalo rovnou do investičních programů v oblasti strojírenství, energetiky, zemědělství a dopravní infrastruktury. Italské ekonomické plánování za vlády Alcida de Gasperiho a křesťanských demokratů na konci čtyřicátých let vlastně do značné míry připomínalo přístup východoevropských zemí, když vědomě dávalo přednost investicím do infrastruktury na úkor výroby spotřebního zboží a zvyšování spotřeby potravin, která se udržovala na předválečné úrovni. To bylo skoro až příliš mnoho dobrého. Američtí experti tím byli znepokojeni a neúspěšně se pokoušeli italskou vládu přimět, aby zavedla progresivnější daně, uvolnila svůj asketický přístup, dovolila snížení rezerv a předešla recesi. V Itálii, stejně jako v Západním Německu, by američtí stratégové Marshallova plánu rádi viděli sociální a hospodářskou politiku posunutou více ke středu a dál od tradičních deflačních přístupů.

Ve Francii americká pomoc značně posloužila záměrům „plánovačů“. Později o tom jeden z Monnetových spolupracovníků Pierre Uri napsal: „Využívali jsme Američany k tomu, abychom vládě vnutili vše, co jsme považovali za

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy *Poválečná Evropa*.

Pokud se Vám ukáзка líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.